

POGLEDA

13

pogled 13

Časopis

Inženjerske komore Crne Gore

godina 5 / br. 13

JUL 2015.

pogled@ikcg.co.me

Izdavač:

Inženjerska komora Crne Gore

Za izdavača:

Prof. dr Branislav Glavatović

Uređivački odbor:

Arh. Ljubo Dušanov Stjepčević, predsjednik

Doc. dr Boris Ilijanić, dipl.ing.arh, član

Doc. dr Željka Radovanović, dipl.inž.građ, član

Prof. dr Miodrag Bulatović, dipl.inž.maš, član

Ratko Vujović, dipl.inž.el, član

Prof. dr Branislav Glavatović, dipl.inž.geol, član

Urednica:

Jelena Tatar

Grafičko oblikovanje:

Nikola Latković

Štampa:

„Grafo Group“ Podgorica

Tiraž:

1000

Fotografija na naslovnoj strani:
Jedan od primjera nelegalne gradnje
na Crnogorskom primorju
autor: Luka Žeković

**INŽENJERSKA
KOMORA
CRNE GORE**

Sadržaj

EPICENTAR:

Aktuelnosti iz IKCG

4

RAZGOVOR:

Marko Čanović, generalni direktor Direktorata za razvoj stanovanja u Ministarstvu održivog razvoja i turizma

9

POGLED:

Svijet u izgradnji

15

RAZGOVOR:

Dragan Kujović, pomoćnik ministra ekonomije u Vladi Crne Gore

23

PROJEKAT:

Žičara: Kotor - Ivanova korita - Cetinje
piše: Siniša Luković

28

DRUGAČIJI POGLED:

(P)Okreni se
piše: Marina Vujačić

32

NAGRADA MIS VAN DER ROE:

Laureat studio Baroci/Beiga
piše: Borislav Vukičević

34

NAGRADA MIS VAN DER ROE:

Crnogorski kandidati - Villa la Tout
piše: Borislav Vukičević

46

ARHITEKTONSKI KONKURSI

U CRNOJ GORI: Realizacije kao rezultat konkursnih pobjeda su iznimno rijetke
piše: Borislav Vukičević

52

KotorAPSS 2015.

Ljetnja škola arhitekture

57

OKO NAS:

Jubilarni, petnaesti Serpentajn paviljon
piše: Nina Vujačić

60

STANOVANJE KAO KULTURNI AKT:

Uloga Arhitekta i Korisnika
piše: Marija Bojović

66

PROSTORNA ANALIZA:

Proučavanje urbanog razvoja (Herceg Novi)
piše: Boris Ilijanić

78

POLIS: U potrazi za idealnim gradom

Pravo na grijeh ili smjena epoha
piše: Mileta Bojović

86

ARHEOTOK:

Lesendro i Vranjina (II dio)
piše: Slobodan Čukić

90

ARHIV:

Via Vita VI
piše: Velizar Radonjić

98

CONTENTS

- 4** EPICENTER
News related to ECM
- 9** INTERVIEW
Marko Canovic, Director General for housing development in the Ministry of Sustainable Development and Tourism
- 15** THE VIEW
World under construction
- 23** INTERVIEW
Dragan Kujovic, Deputy Minister of Economy in the Government of Montenegro
- 28** PROJECT
Cableway: Kotor - Ivanova korita - Cetinje
Written by: Sinisa Lukovic
- 32** A DIFFERENT VIEW
Move / turn around
Written by: Marina Vujacic
- 34** MIES VAN DER ROHE AWARD
Studio Barozzi / Veiga
Written by: Borislav Vukicevic
- 46** MIES VAN DER ROHE
Montenegrin candidates – Villa La Tout in Jankovica krs
Written by: Borislav Vukicevic
- 52** ARCHITECTURE COMPETITIONS IN MONTENEGRO
Realizations of competition winning designs are extremely rare/ Written by: Borislav Vukicevic
- 57** KOTOR APSS 2015
Architecture Prison Summer School
- 60** AROUND US
15th anniversary Serpentine Pavilion
Written by: Nina Vujacic
- 66** HOUSING AS A CULTURAL ISSUE
On an open building, the role of architect and user
Written by: Marija Bojovic
- 78** SPATIAL ANALYSIS
The Study of Urban Development (Herceg Novi)
Written by: Boris Ilijanic
- 86** IN SEARCH OF THE IDEAL CITY
The right to a sin or the change of an era
Written by: Mileta Bojovic
- 90** ARCHEOFLOW:
Vranjina and Lesendro II
Written by: Slobodan Cukic
- 98** ARCHIVE:
Via Vita V
Written by: Velizar Radonjic

Ne dozvoljavajući sebi da mirujemo, pogotovo kada je u pitanju praćenje razvoja inženjerske struke, predstavljamo vam novo, trinaesto izdanje časopisa "Pogled".

Vjerujući u pravedni potencijal naše zemlje kao izazovan materijal kojim inženjeri barataju slijedeći korak napretka čovječanstva, u ovom broju tretiramo strategije industrijskog razvoja Crne Gore, stavljajući poseban akcenat na ambiciozan projekat izgradnje žičare u Kotoru.

Ilegalna gradnja, odnosno legalizacija ilegalno sagrađenih objekata, sljedeća je tema koja ne pogađa samo inženjersku već ukupnu javnost Crne Gore, zbog čega joj posvećujemo punu pažnju. U ovome, dodatno, prepoznajemo otvorenost časopisa ka široj publici zainteresovanoj za saznavanje zvaničnih Vladinih strategija ali i propitivanje istih od strane pozvanih stručnjaka, koji doprinose kvalitetu sadržaja našeg izdanja. U tom kontekstu, na lično zadovoljstvo, u ovom broju otvaramo temu realizacije konkursnih rješenja koja će, vjerujemo, podstaći na konkretno djelovanje u cilju unapređenja normativa kojima se ova oblast, za sada jalovo, definiše.

Uz ostale zanimljive teme iz struke, časopis "Pogled" predlažemo kao ozbiljno stručno štivo pisano jasnim jezikom, koje će vas zarobiti svojim pristupom, kritičkom oštricom koju njeujemo i pitanjima koja izdvajamo. Stoga vas pozivam na saučesništvo u još jednom svjedočanstvu u značaju inženjerstva za ukupan kvalitet našeg života.

Not allowing ourselves to rest, especially when it comes to monitoring the development of the engineering profession, we bring you the new 13th issue of the journal "Pogled".

Believing in the potential of our country as challenging material that engineers are working with following the progress of mankind, in this issue we are treating strategies of industrial development of Montenegro, emphasizing the project of cableway construction in Kotor.

Illegal construction or legalization of illegally constructed buildings is the next topic that doesn't affect only engineering but entire public of Montenegro and it has our full attention. In this we recognize openness to the wider audience interested in learning about official government strategy, but also experts questioning it which contributes to the quality of our journal. In this context, and to my personal satisfaction, in this issue we open the topic of realization of competition winning proposals which we believe will stimulate concrete action in order to improve norms that so far poorly define this area. Along with other interesting topics from engineering profession we recommend the journal Pogled as a professional reading which will intrigue you with its approach, the critical edge we nurture and questions we distinguish. Therefore I invite you to complicity in yet another testimony of the importance of engineering profession in the overall quality of our life.

Predšednik Uređivačkog odbora

Arh. Ljubo Dušanov Stjepčević

EPICENTRE – NEWS RELATED TO ECM
 Column Epicenter is dedicated to the news related to the Engineers Chamber of Montenegro. Specifically - seminars, forums, round tables and scientific gatherings which took place in the past three months (the period between two issues), all to promote new technologies and knowledge, as well as professional, continuous training of engineers.

PRIMJENA PRIRODNOG ASFALTA SELENIZZA

Seminar na temu “Primjena prirodnog asfalta Selenizza za izradu asfaltnih mješavina“, održan je početkom jula u Podgorici u organizaciji Strukovne komore građevinskih inženjera - IKCG. Generalni direktor “Selenice Bitumi Sha“ Patrik Paskal predstavio je djelatnost firme uz akcent na proizvodnju asfaltnih mješavina po vrućem postupku upotrebom prirodnog asfalta “Selenizza“. Ovaj asfalt, kako je istakao, predstavlja mješavinu 10-15% mineralnog materijala silikatnog sastava i 85-90% bitumena (penetracije na 250C=odmm i tačke razmekšanja po PK=1200C). Dodaje se direktno u cisternu za bitumen ili u mikser na asfaltnom postrojenju u količini od 10-30% u zavinsoti od primijenjenog bitumena. Dodatak Selenizza povećava tačku razmekšanja bitumena i smanjuje vrijednost penetracije, povećava modul krutosti i otpornost na kolotrage asfaltno mješavine, u odnosu na mješavinu sa standardnim bitumenom BIT 60. Selenizza se koristi u asfaltnim mješavinama tipa asfaltnog betona, bitumeniziranog asfalta, mješavina velikog modula i tvrdo-livenog asfalta.

Asfaltno mješavine sa dodatkom Selenizza, zbog otpornosti na kolotrage, koriste se na dionicama koje su izložene teškom saobraćajnom opterećenju kao što su: spore rijeke, autobuska stajališta, raskršćnice, mostovi, autoputevi, naplatne rampe, aerodromske saobraćajnice, industrijske i lučke saobraćajnice i dionice gdje se odvija kamionski saobraćaj. Tehnologija proizvodnje i ugradnje asfalta,

sem u povećanju temperature za 5-100C, ne razlikuje se od klasičnog postupka izrade asfaltnog kolovoza. Na seminaru su prikazani praktični primjeri upotrebe ove asfaltno mješavine, dok je bilo riječi i o mogućnostima njegove reciklaže te ekonomskim aspektima primjene. Predstavljena su i laboratorijska ispitivanja bitumena i asfaltnih mješavina sa dodatkom “Selenizza“, urađena od strane Instituta za puteve Beograd.

Predstavljani praktični primjeri upotrebe asfaltno mješavine

DVB PRIJEM I DISTRIBUCIJA U ZGRADAMA I HOTELIMA

Predavanje na temu "DVB prijem i distribucija u zgradama i hotelima", u organizaciji Strukovne komore elektro inženjera, održao je sredinom maja u Podgorici, internacionalni projekt-menadžer Frank Fuhrmann ispred Grundig SAT Systemsa. Fuhrmann je govorio o analognom RF signalu, o važnosti konektora i problemu koji su unosili spliteri i distributeri. Podvukao je značaj izračunavanja nivoa šuma u distribuciji analognog signala, budući da distribuciona pojačala imaju svoje proračune, na koje treba obraćati pažnju kada se projektuje sistem. Problemi distribucije u smislu šuma, intermodulacije ili distorzije su isti i za digitalni signal, samo se na različiti način manifestuju u krajnjoj slici. Fuhrmann se fokusirao na definiciju digitalnog standarda, odnosno na one elemente koji su od značaja u projektovanju sistema distribucije digitalnog video sadržaja. Pokazao je tabele proračuna koje koristi kompanija Grundig prilikom kaskadnog vezivanja distribucionih pojačala (kako bi se dobio odgovarajući broj ulaza na postojeće izlaze te pokrila zadata distanca). Signal se ne smije pojačati previše zbog mogućnosti preslikavanja signala, niti smije biti prenizak jer je tada visok nivo šuma, pa će se šum podići na sljedećoj kaskadi pojačanja. Fuhrmann je predstavio alternative u klasičnim distribucijskim sistemima gdje se koriste frekvencije do 860MHz, u vidu mreža koje idu do 2150 MHz, gu kojima se satelitski signal spušta na prvu međufrekvenciju i dalje se ne devoluira, već

se kao takav distribuira kroz sistem. Zadržitevi za mrežu su veći, frekvencije puno više, parametri puno strožiji, ali korisnik potencijalno dobija kvalitetniji signal, uslugu i veći izbor programa.

U pogledu standardizacije video sadržaja, na predavanju je istaknuta potreba usklađivanja sa evropskim normama, koje potpuno napuštaju emisije analognog signala. Iako u Crnoj Gori postoje infrastrukturna ograničenja, potrebno je razmišljati o budućem prelasku na digitalnu distribuciju u full HD. Manipulacija digitalnim sadržajem unijela je novi koncept u projektovanje, i on postaje sve više normativ kojim se treba rukovoditi.

KONFERENCIJA KODIP

Međunarodna naučna konferencija održavanja i proizvodnog inženjeringa KODIP-2015, održana je u Budvi od 24. do 27. juna 2015. Konferencija održavanja i proizvodnog inženjeringa okuplja naučne radnike i stručnjake koji se bave tehnikom i tehnologijom održavanja mašina, instalacija i opreme svih vrsta, kao i tehnikom i tehnologijom proizvodnog inženjeringa sa akcentom na proizvodno mašinstvo - baznu oblast mašinskih nauka.

Centralna tema konferencije KODIP 2015. bila je Tehnika i tehnologija održavanja i proizvodnog inženjeringa u funkciji energetske efikasnosti. Ostale teme konferencije bile su Savremene tehnike i tehnologije u održavanju, Tribologija, Konvencionalne i nekonvencionalne proizvodne tehnologije, Materijali, Industrijski inženjering, Software inženjering, Numeričko modeliranje i simulacije, Konstruisanje i dizajn, Proizvodni sistemi i optimizacija, Održavanje - "iz prakse za praksu". Konferenciji je prisustvovalo 64 učesnika iz Crne Gore, Srbije, Slovenije, Hrvatske, Makedonije i BiH.

Organizator Konferencije je Inženjerska akademija Crne Gore, dok su suorganizatori Savez inženjera Crne Gore, Društvo održavalaca sredstva za rad Crne Gore, Podgorica, Mašinski fakultet - Kooperativni trening Centar, Podgorica. Pokrovitelji su Inženjerska komora Crne Gore, Montenegro Airlines, Strukovna komora mašinskih inženjera Crne Gore, Mehanizacija i program, Nikšić, Luka Bar, Željeznički prevoz Crne Gore, Montekargo CG, "13. jul - Plantaže", Ening, Nikšić, Stratus, Podgorica.

KONTINUIRANO USAVRŠAVANJE INŽENJERA

U skladu sa odlukom Skupštine ECEC-a, sa sjednice u Briselu od 19. novembra 2014. godine, a u cilju realizacije programa Kontinuiranog profesionalnog usavršavanja inženjera (CPD), u drugoj polovini maja 2015. godine, prof. dr Rüdiger Höffer sa Univerziteta Rur - Bohum, održao je u Podgorici predavanje na temu "EN 1990, Osnove proračuna konstrukcija i EN 1991 (Eurocode 1), Dejstva na konstrukcije".

Höffer je na početku istakao značaj inženjerske struke i znanja, koji treba da imaju odlučujuću ulogu u kreiranju propisa. Osnovni cilj propisa je procjena i predviđanje rizika, te mjerenje pouzdanosti građevinskih konstrukcija, a u cilju zaštite ljudskih života, vrijednosti imovine kao i predviđanja podločnosti kolapsu samih struktura. Profesor je, na toj liniji, pokazao proračune za mjerenje vjerovatnoće, procjenjivanja kritičnog graničnog stanja (indeks pouzdanosti 3,8), te se dotakao posebnih zahtjeva funkcionalnosti. Prezentovano je rješenja EN 1990 u pogledu klasifikacije posljedica propadanja objekata, gdje se oznaka CC3 odnosi na najteže posljedice; CC2 označava rezidencijalne zgrade, bolnice, javne ustanove, čija degradacija ima niže posljedice za ekonomiju i životnu sredinu i na kraju CC1 - poljoprivredne zgrade (npr. staklenici). Najveći korak koji je Eurocode učinio u odnosu na stare standarde odnosi se na parcijalne faktore bezbjednosti, rekao je profesor. U pogledu životnog vijeka projektovanih objekata Höffer je, na osnovu standarda

iz Eurocodea, istakao da se indikativna mjerila odnose na privremene objekte, čiji se vijek trajanja procjenjuje na deset godina, dok se kod redovnih procjene rade i na pedeset godina. U slučaju velikih objekata, životni vijek može biti i do sto godina. On je istakao probleme sa kojima se njemački inženjeri suočavaju u pogledu očuvanja konstrukcije mostova, koji vremenom počinju da pokazuju određene defekte, te prezentovao strategije za njihovu obnovu. Faktori opterećenja snijegom definišu se nacionalnim i/ili regionalnim aneksima zbog nejednakih klimatskih uslova širom Evrope, a usljed čega je neophodno imati kvalitetne snježne mape za procjenjivanje ovih dejstava (sačinjavaju se na osnovu učestalosti, nadmorske visine te ostalih lokalnih uticaja). Höffer je, kao primjer,

prezentovao distribuciju snijega na nivou mora na sjeveru Njemačke. U pogledu proračuna, istakao je da se Eurocode poziva na karakterističnu vrijednost na zemljištu. Podvukao da su jednovodni krovovi podložni nesimetričnim opterećenjima i imaju najveće dejstvo kada su u pitanju sile koje djeluju na objek-

te. U ovom dijelu Eurocodea posebno treba imati u vidu, prilikom proračuna, uticaje klizanja snijega, ili uticaje nanosa snijega. Postoje različiti indeksi za različite situacije. Höffer je naveo primjer dvorane čiji su noseći elementi vremenom izgubili svoja svojstva i postali podložni količini snijega, koja je bila u granicama tada primjenjivanih standarda opterećenja.

Opterećenje od vjetra tretira dinamikom i oscilacije koje utiču na deformacije struktura, a koje nemaju interakciju sa opterećenjem već sa elastičnošću. Elastični efekat nije lak za tretiranje, štaviše, njegova kompleksnost nadilazi svakodnevni rad inženjera, ocijenio je Höffer. Inženjer je pozvan da vodi računa o izloženosti struktura ovakvim opterećenjima, pogotovo ako se suoči sa oscilacijom fasadnih elemenata.

UNAPREĐENJE NACIONALNOG SISTEMA ZAŠTITE OD RADONA

Okrugli sto na temu "Unapređenje nacionalnog sistema zaštite od radona" održan je u Podgorici, u organizaciji Privredne komore Crne Gore, Ministarstva održivog razvoja i turizma i Inženjerske komore Crne Gore.

Okrugli sto je dio sprovođenja nacionalnog projekta MNE9004 pod nazivom "Mapiranje radona u Crnoj Gori i unapređenje nacionalnog sistema zaštite od radona", koji finansiraju Međunarodna agencija za atomsku energiju i Vlada Crne Gore, uz podršku kancelarija OEBS i UNDP. Projekat sprovode Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Agencija za zaštitu životne sredine i Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Cilj skupa bio je informisanje o sadržaju i ciljevima projekta kao i upoznavanje privrednika i stručne javnosti sa budućim obavezama u procesu integracije Crne Gore u Evropsku uniju, a koje su veoma zahtjevne u dijelu oblasti zaštite od jonizujućih zračenja, prije svega zaštite od radona.

Rukovodilac sektora za obrazovanje Privredne komore dr Mladen Perazić rekao je da evropska politika iz ove oblasti predstavlja jednu od najkompleksnijih i najobimnijih koje su države članice EU do sada razvile.

"Razvoj ove politike za cilj nije imao samo elemenat zaštite životne sredine, već i uspostavljanje balansa između razvoja i kreiranja jedinstvenog tržišta, kao i efekata koji bi pojačani industrijski razvoj i slobodna konkurencija mogli imati po životnu sredinu", objasnio je

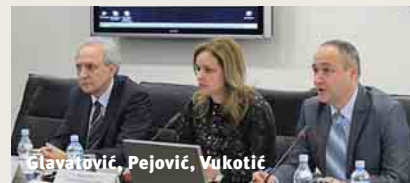
Perazić. On je naglasio da je okrugli sto posvećen štetnom uticaju radioaktivnog gasa radona koji predstavlja jedan od najvećih zdravstvenih rizika za stanovništvo. Zato je, zaključio je, pitanje preventivnog ponašanja u cilju smanjenja koncentracije radona u zgradama od prvorazrednog značaja. Državna sekretarka u Ministarstvu

održivog razvoja i turizma Daliborka Pejović kazala je da je poglavlje 27: Politika zaštite životne sredine možda jedno od najzahtjevnijih u pregovorima sa Evropskom unijom, a tim prije što Crna Gora slijedi koncept ekološke države. Prema njenim riječima, naša zemlja je već dobila pohvale od EU jer je među rijetkim koje su uspjele da

Projekat mapiranja radioaktivnog gasa

Prof. dr Branislav Glavatović, predsjednik Inženjerske komore Crne Gore rekao je da će se realizacija ovog projekta reflektovati na zakon o izgradnji objekata, zahvaljujući kom će gradnja biti kvalitetnija nego do sada kako bi stanovnici bili zaštićeni od zračenja.

Projekat mapiranja radona u Crnoj Gori predstavio je akademik prof. dr Perko Vukotić. On je objasnio da je radon prirodan, hemijski inertan gas, bez boje, ukusa i mirisa, koji ima više izotopa i svi su radioaktivni. Udisanje radona i njegovih produkata raspada

može uzrokovati kancer pluća. Radon u stanovima u Evropi je uzročnik oko 9% smrti od kancera pluća, odnosno oko 2% svih smrti od kancera. Prema evropskim epidemiološkim studijama, svako povećanje koncentracije radona za 100 Bq/m³, povećava rizik dobijanja kancera pluća za 16% i to važi za pušače i za nepušače. No, za pušače od 15 do 24 cigareta dnevno rizik dobijanja kancera pluća je 26 puta veći nego za nepušače. Glavni izvor radona u boravišnim prostorijama je tlo ispod kuće. U tlu je koncentracija radona više desetina hiljada Bq/m³. Ostali izvori su građevinski materijal, voda i spoljašnji vazduh. On je podsjetio da je sistematsko jednogodišnje mjerenje radona u Crnoj Gori urađeno 2002/03. u 434 stana (277 u urbanom i 157 u ruralnom području) u južnom i centralnom regionu, koji obuhvataju oko 70% stanovništva i stalno nastanjenih stanova u Crnoj Gori. Tada je nađeno da je srednja godišnja koncentracija radona 105 Bq/m³ (2,5 puta veća od prosječne u svijetu), sa rasponom 2 - 2210 Bq/m³. Koncentracija je veća u porodičnim kućama, nego u stambenim zgradama, odnosno u ruralnom nego urbanom području, zbog razlika u kvalitetu gradnje.

"Najveća koncentracija radona je u okolini Nikšića i to zbog boksitnog zemljišta na tom području", kazao je akademik Vukotić. Zaključujući prezentaciju projekta, on je kazao da nije dovoljno samo mjeriti koncentracije radona, već je potrebno sistemski djelovati kako bi se zaštitilo stanovništvo od njegovog zračenja.

NASTAVAK SARADNJE SA HRVATSKOM

unaprijede institucionalni okvir za prihvatanje obaveza iz aquisa EU.

“Ocijenjeno je da moramo na svaki način podržati projekat mapiranja radona, jer time izlazimo u susret javnom interesu i opštoj potrebi da zaštitimo zdravlje ljudi, prvenstveno djece. Cilj projekta je da dobijemo dobru mapu sa kritičnim oblastima gdje je koncentracija radona najveća kako bismo uspostavili sistem da taj problem rješavamo”, kazala je Pejović.

Ona je istakla da su na evropskom putu pred crnogorskim društvom tri izazova: znanje, vladavina prava i održivi razvoj. Zato je edukacija u ovim projektima izuzetno važna komponenta. Menadžerka ovog projekta Tamara Đurović iz Ministarstva održivog razvoja i turizma kazala je da Crna Gora ima pravne akte, rezultate mapiranja i tekući projekat koji će zaokružiti cijeli sistem zaštite od uticaja radona, uz stručne ljude te podršku međunarodnih institucija. Crna Gora je u obavezi da primijeni direktive EU koje su sada mnogo strožije, a odnose se na zaštitu od jonizujućeg zračenja, što će biti tretirano novim zakonom i strategijom u koje će biti transponovane pomenute direktive. Novina direktive EU je da je maksimalna dozvoljena količina radona 300 bekerela po metru kubnom.

Saradnja između Crne Gore i Hrvatske u cilju razmjene iskustva o implementaciji zakonskih rješenja u oblasti uređenja prostora i izgradnje objekata, te povezivanja inženjerskih struka dvije zemlje, glavni su zaključci susreta delegacije Ministarstva održivog razvoja i turizma i Inženjerske komore Crne Gore, koju je predvodio generalni direktor Direktorata za građevinarstvo Danilo Gvozdenović, tokom dvodnevne radne posjete Republici Hrvatskoj.

Tokom posjete crnogorska delegacija je imala sastanak sa predstavnicima Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja Republike Hrvatske. “Razmijenjena su iskustva u primjeni zakonskih rješenja iz oblasti izgradnje objekata i prostornog uređenja, inspekciskog nadzora, građevinskih proizvoda i podsticanja stanogradnje, kao i zakonskih rješenja kojima se uređuje obavljanje djelatnosti u procesu izgradnje objekata i prostornog planiranja. Delegacija Crne Gore posjetila je i firmu specijalizovanu za napredna informatičko-komunikaciona rješenja, King ICT iz Zagreba, u cilju upoznavanja sa radom sistema e-dozvole, koji se primjenjuje u Republici Hrvatskoj u postupku izdavanja građevinske dozvole”, navodi se u saopštenju dostavljenom Portalu Analitika.

Tokom posjete, crnogorska delegacija se sastala i sa predstavnicima hrvatskog Zavoda za norme, te tom

prilikom se upoznali sa načinom usklađivanja tehničke regulative Republike Hrvatske iz područja građevinarstva sa tehničkim zakonodavstvom Evropske unije.

“Sastanak sa predstavnicima Hrvatske komore arhitekata, Hrvatske komore inženjera građevinarstva i Hrvatske komore inženjera elektrotehnike, delegacija Crne Gore je iskoristila u cilju razmijene iskustva o licenciranju, odnosno, uslovima koje treba da ispunjavanju strani državljani kako bi obavljali poslove projektovanja i izvođenja radova u Republici Hrvatskoj, kao i o uslovima koje treba da ispune privredna društva registrovana u Crnoj Gori, a kako bi mogla da obavljaju navedene poslove u Hrvatskoj - zaključuje se u saopštenju iz Ministarstva održivog razvoja i turizma.

INTERVIEW - MARKO ČANOVIĆ,
Director General for housing development in the Ministry of Sustainable Development and Tourism
Three years ago the Government prepared the draft Law on Legalization of Illegally Constructed Buildings which awaits the decision of the Parliament of Montenegro. In the meantime, resolutions complement the amendments so that the Law would be acceptable to the majority and could be implemented.

How many illegal buildings are there in Montenegro is yet to be determined. Official records of Real Estate Administration state that there are 42,883 illegally constructed houses and other buildings. According to unofficial information, obtained based on a case study, number of illegally constructed buildings or its extensions is about 100,000, the Government confirmed.

„According to available data, the largest number of illegal buildings is in Podgorica – approximately 15,000 and Ulcinj more than 5,000“, said Marko Čanović, Director General for housing development in the Ministry of Sustainable Development and Tourism, for Pogled.

Čanović poziva građane da upišu objekte u katastar, jer će vlasnici neformalnih objekata koji se ne uključe u proces legalizacije biti izloženi poreskom pritisku, koji će dugoročno biti veći od troškova regularizacije

RAZGOVOR:

Marko Čanović, generalni direktor Direktorata za razvoj stanovanja u Ministarstvu održivog razvoja i turizma

Zakonom PROTIV DIVLJE GRADNJE u Crnoj Gori

Vlada je pripremila prije tri godine Predlog zakona o legalizaciji neformalnih objekata koji čeka odluku Skupštine Crne Gore, a u međuvremenu se rješenja dopunjavaju amandmanima da bi zakon bio prihvatljiv većini i da ga je u praksi moguće sprovesti.

Koliko u Crnoj Gori ima tačno nelegalnih objekata tek treba da se utvrdi. Zvanična evidencija Uprave za nekretnine pokazuje da kuća i ostalih “na divlje” sagrađenih objekata ima 42.883. Prema nezvaničnim podacima, dobijenim na osnovu studije slučaja, broj neformalnih objekata, kao i dijelova neformalnih objekata iznosi oko 100 hiljada, potvrdili su iz Vlade.

“Najveći broj nelegalnih objekata, prema raspoloživim podacima, izgrađeno je u Podgorici - oko 15.000 i Ulcinju preko 5.000 objekata”, rekao je generalni direktor Direktorata za razvoj stanovanja u Ministarstvu održivog razvoja i turizma Marko Čanović, u razgovoru za časopis Pogled.

Zakon o regularizaciji neformalnih objekata treba da uvede u zakonski okvir objekte koji nisu građeni u skladu sa propisima. Čanović poziva građane da upišu objekte u katastar, jer će vlasnici neformalnih objekata koji se ne uključe u proces legalizacije biti izloženi poreskom pritisku, koji će dugoročno biti veći od troškova regularizacije.

“Pored koristi za građane, koji će ovim zakonskim rješenjem svoju investiciju “uvesti“ u legalne tokove i samim tim povećati njenu vrijednost na tržištu, od procesa legalizacije i jedinice lokalne

Prema nezvaničnim podacima u Crnoj Gori ima preko 100.000 nelegalnih objekata
foto: L. Zeković – vijesti.me

samouprave prihodovala značajna sredstva od naplate komunalnih naknada za opremanje građevinskog zemljišta. Vlasnici ovih objekata će, uvođenjem istih u pravni sistem, biti obavezni da plaćaju porez na nepokretnosti, što će dodatno doprinijeti godišnjem uvećanju prihoda jedinica lokalne samouprave”, naglasio je Čanović.

Kada se može očekivati da Predlog zakona o legalizaciji neformalnih objekata bude dio dnevnog reda parlamenta i da li se u Skupštini Crne Gore može očekivati konsenzus o tom značajnom zakonu? Ministar održivog razvoja i turizma Branimir Gvozdenović nedavno je razgovarao sa poslanicima tim povodom...

“Vlada Crne Gore utvrdila je Predlog zakona o legalizaciji neformalnih objekata u julu 2012. godine. Nakon utvrđivanja, Predlog je upućen Skupštini Crne Gore radi stavljanja u proceduru razmatranja i usvajanja. Ovo ministarstvo je u stalnoj komunikaciji sa predstavnicima nadležnih državnih organa i predstavnicima poslaničkih klubova, i intenzivno radi na poboljšanju predloženog teksta čime će se osigurati buduće sprovođenje ovog pravnog akta. U cilju iznalaženja primjenljivih rješenja, nakon niza konsultacija sa predstavnicima navedenih institucija, pristupilo se izradi amandmana na Predlog zakona. Smatramo da će predložena rješenja unaprijediti predloženi tekst i stvoriti uslove za podršku i konačno usvajanje ovog pravnog akta.”

GRAĐANI OD LEGALIZACIJE TREBA DA IMAJU NAJVIŠE KORISTI

Najviše koristi od legalizacije trebalo bi da imaju opštine koje će prihodovati više stotina miliona eura, i to od naplate komunalnih naknada za opremanje građevinskog zemljišta, naknade za legalizaciju... Gdje ima najviše nelegalnih objekata?

“Cijenimo da će najveće benefite od procesa regularizacije imati građani, imajući u vidu da će se sredstva prikupljena u procesu ulagati u izgradnju nedostajuće infrastrukture, u opremanje nelegalnih naselja i privođenje prostora namjeni, kao i povećanje vrijednosti objekata koji će proći kroz proces regularizacije. Cilj procesa je privođenje prostora namjeni i poboljšanje kvaliteta života građana, a ne punjenje budžeta jedinica lokalne samouprave.

Predlogom zakona predviđeno je plaćanje naknade za legalizaciju, koja predstavlja svojevrsnu kaznu za nelegalne graditelje, i to za one koji su gradili objekte, a nijesu rješavali egzistencijalno-stambeno pitanje za svoju porodicu. Iznos koji bude sakupljen od plaćanja ove naknade je namijenjen za obezbjeđivanje alternativnog smještaja onim domaćinstvima čiji objekti će biti

srušeni, jer ne ispunjavaju uslove za legalizaciju. Takođe, Crna Gora kao potpisnik Bečke deklaracije se obavezala da će preduzeti aktivnosti na regularizaciji i poboljšanju neformalnih naselja na održiv način i onemogućiti buduća neformalna naselja. Regularizacija neformalnih objekata učiniće njihove korisnike pojedincima sa jednakim pravima.

Crna Gora kao potpisnik Bečke deklaracije se obavezala da će preduzeti aktivnosti na regularizaciji i poboljšanju neformalnih naselja na održiv način i onemogućiti buduća neformalna naselja. Regularizacija neformalnih objekata učiniće njihove korisnike pojedincima sa jednakim pravima

Prema raspoloživim podacima, najveći broj nelegalnih objekata izgrađeno je u Podgorici - oko 15.000 i Ulcinju preko 5.000 objekata. Tačnije, zvanični podaci su sljedeći: u opštini Andrijevića evidentirano je 10 neformalnih objekata, Baru 4.705, Beranama 832, Bijelom Polju 1.830, Budvi 1.167, Cetinju 1.370, Danilovgradu 179, Herceg Novom 1.184, Kolašinu 325, Kotoru 1.043,

Mojkovcu 224, Nikšiću 564, Plavu 1.086, Pljevljima 1.596, Plužinama 4, Podgorici 15.543, Rožajama 697, Šavniku 1, Tivtu 2.392, Ulcinju 5.343 i Žabljaku 367 objekata.

Naknada za komunalno opremanje građevinskog zemljišta utvrđena je Zakonom o uređenju prostora i izgradnji objekata. Na osnovu ovog zakona sve opštine posebnim podzakonskim aktima uređuju visinu ove naknade i njena visina je određena različito od jedne opštine do druge. Takođe, visina naknade se uglavnom i utvrđuje zavisno od zone izvođenja radova,

te mogu postojati znatne razlike između zona u istoj opštini.

Analize ukazuju da na teritoriji Crne Gore najniže naknade za komunalno opremanje građevinskog zemljišta imaju opštine na sjeveru, dok sa druge strane, većina opština Crnogorskog primorja imaju najveći prosječan iznos naknade koji iznosi 187,57 eura/m² za poslovne i stambene objekte.

Vlasnici neformalnih objekata koji se ne uključe u proces legalizacije biće izloženi poreskom pritisku
foto: V. Lajović – vijesti.me

Zašto se na usvajanje čeka skoro tri godine?

“Imajući u vidu značaj ovog zakona, odnosno posljedice koje će njegova primjena imati na veliki broj građana Crne Gore, u najvećem broju pitanja potrebno je postići što veću saglasnost svih relevantnih subjekata i detaljno razmotriti sve sugestije i primjedbe na predloženi tekst, bilo da se tiču

Najveći broj nelegalnih objekata je u Podgorici - oko 15.000 i Ulcinju preko 5.000, a najmanje ih je u Šavniku, Plužinama i Andrijevici. Nelegalnih kuća i ostalih objekata u Crnoj Gori, prema nezvaničnim procjenama, ima oko 100.000

samog postupka ili opsega primjene. Projekat legalizacije neformalnih objekata obuhvatiće aktivnosti koje uključuju gotovo čitavu Crnu Goru i do sada nije realizovan projekat sličnog obima. Vjerujemo da će krajnji rezultat projekta biti reprezentativan, ali on istovremeno zahtijeva aktivno uključivanje svih relevantnih institucija i građana. Iz tog razloga važno je čuti sve sugestije.”

Šta će tim zakonom dobiti Crna Gora?

“Zakon o regularizaciji neformalnih objekata treba da uvede u zakonski okvir objekte koji nisu građeni u skladu sa propisima. Počinjanje procesa legalizacije podrazumijeva riješene imovinsko-pravne odnose

Predlogom zakona predviđeno je plaćanje naknade za legalizaciju
foto: V. Belojević – vijesti.me

na zemljištu i objektu, odnosno da je neformalni objekat upisan u katastar nepokretnosti. Preporučujemo građanima čiji objekti nijesu upisani u katastar, ili upisano stanje ne odgovara faktičkom stanju, da izvrše upis objekta u katastar. Pored koristi za građane, koji će ovim zakonskim rješenjem svoju investiciju ‘uvesti’ u legalne tokove i samim tim povećati njenu vrijednost na tržištu, od procesa legalizacije i jedinice lokalne samouprave prihodovalaće značajna sredstva od naplate komunalnih naknada za opremanje građevinskog zemljišta. Vlasnici ovih objekata će, uvođenjem istih u pravni sistem, biti obavezni da plaćaju porez na nepokretnosti, što će dodatno doprinijeti godišnjem uvećanju prihoda jedinica lokalne samouprave. Vlasnici neformalnih objekata koji se ne uključe u proces, biće izloženi poreskom pritisku, koji će dugoročno biti veći od troškova regularizacije.

Takođe u pripremi su amandmani koji će na drugačiji način definisati pitanje statusa nelegalnih objekata izgrađenih u zoni morskog dobra, nacionalnom parkovima i drugim zaštićenim prostorima. Prema Predlogu zakona, objekti u ovim zonama su izuzeti od legalizacije. Takođe, razmatra se još jedno značajno pitanje - pitanje namjene sredstava koja će biti prikupljena u procesu legalizacije od naplate komunalnih naknada. Opređenje predlagača je da se namjena sredstava mora jasno definisati odnosno da se sredstva koja se prikupe sa jednog prostora ulažu u taj prostor - mjesnu zajednicu, i to u izgradnju nedostajuće komunalne infrastrukture i pratećih sadržaja. Rezultati procesa regularizacije moraju biti vidljivi, kroz poboljšanje uslova života na tim prostorima, unapređenje komunalne infrastrukture, izgradnjom nedostajućih objekata i sl.”

Prema Predlogu zakona, neformalni objekti u zonama morskog dobra ili nacionalnim parkovima su izuzeti od legalizacije, foto: vijesti.me

U Crnoj Gori nema tačnih podataka koliko je posljednjih decenija građeno nelegalnih objekata. Prema podacima Uprave za nekretnine, ima oko 40 hiljada neformalnih objekata, a iz Ministarstva je procjenjivano da na divlje sagrađenih ima oko 100 hiljada objekata. Ima li preciznijih podataka?

“Prema zvaničnim podacima Uprave za nekretnine, u Crnoj Gori ima oko 42. 833 objekata bez građevinske dozvole i sa prekoračenjem dozvole. Prema nezvaničnim podacima, dobijenim na osnovu studije slučaja, broj neformalnih objekata, kao i dijelova neformalnih objekata iznosi oko 100.000. Shodno Predlogu zakona, osnovna pretpostavka započinjanja procesa legalizacije je izrada orto foto snimka teritorije Crne Gore, koji će predstavljati presjek stanja u prostoru u tačno određenom vremenu. Znači, shodno Predlogu zakona samo

oni objekti koji su evidentirani na snimku mogu ući u proces legalizacije. Orto foto snimak će predstavljati osnov za izradu evidencije neformalnih objekata. Kada proces legalizacije počne, svi zahtjevi sa potrebnim podacima biće unešeni u bazu podataka, te će nakon proteka roka za prijavu (270 dana) baza predstavljati pouzdanu evidenciju neformalnih objekata. Pomoću te baze biće omogućena lakša identifikacija objekata koji nijesu ušli u proces i na iste primijeniti mjere propisane zakonom. Pristup podacima će imati organi državne uprave kao i svi organi lokalne uprave nadležni za sprovođenje postupka regularizacije, koje će koristiti podatke sa orto foto snimka za potrebe identifikacije neformalnih objekata.”

Svijet u izgradnji

PROJEKTI ZA FINANSIRANJE IZ IPA FONDOVA

THE VIEW - WORLD UNDER CONSTRUCTION
 This column is dedicated to innovations in all engineering areas in the country and abroad. This issue brings information on projects for funding from IPA funds, complex Eco Resort Porto Skadar Lake building of which will begin in September, about construction of windmills in Krnovo, highway, and other current events in Montenegro. We also bring the news from around the world, about engineering endeavor in London, digging of 42 kilometers long Crossrail, the longest tunnel in Europe, about construction of the biggest hotel in the world in Meka, longest glass bridge in the world made by Chinese and other interesting events.

Nacionalna investiciona komisija dala je saglasnost da dva projekta iz oblasti energetike budu predložena Evropskoj komisiji (EK) za finansiranje iz sredstava višekorisničke IPA-e zapadnobalkanskog investicionog okvira za ovu godinu.

Kako je saopšteno nakon sjednice kojom je predsjedavao premijer Milo Đukanović, za finansiranje iz sredstava IPA-e biće predloženi projekti “Interkonekcija prenosnih sistema Crne Gore - Srbije - Bosne i Hercegovine 400kV dalekovodom” i “Signalizacija i rekonstrukcija mostova na željezničkoj pruzi Bar-Vrbnica”.

Ocijenjeno je da navedeni projekti imaju strateški značaj za razvoj sektora energetike i saobraćaja u Crnoj Gori, i da će doprinijeti boljem infrastrukturnom po-

vezivanju regiona, kaže se u saopštenju. Osim toga, kako se navodi, u skladu sa Berlinskim procesom i u susret bečkom Samitu predsjednika vlada država zapadnog Balkana, koji će biti održan 27. avgusta, prepoznati su kao prioritetni za potencijalno finansiranje iz Zapadnobalkanskog investicionog okvira za ovu godinu.

“Komisija se upoznala i sa predlogom za finansiranje izrade Studije izvodljivosti za Jadransko-jonski autoput/brzu saobraćajnicu (Ruta 1 i Ruta 2), koji će Ministarstvo saobraćaja i pomorstva dostaviti Zapadnobalkanskom investicionom okviru u sklopu 14. poziva za dostavljanje predloga projekata”, dodaje se u saopštenju.

Sa sjednice, foto: Vlada Crne Gore

Sa izgradnjom eko-rizorta krenuće se u septembru
foto: buisnessart.me

“PORTO SKADAR LEJK”

Francuski biznismen i vlasnik kompanije Montenegro rizort Lionel Sonigo najavio je da će najljepši eko-rizort u Evropi “Porto Skadar lejk” početi da se gradi

na Skadarskom jezeru u septembru. Ovo je, tvrdi on, prvi projekat u kojem se uklapaju luksuzni i eko turizam u ovom dijelu Evrope, a nalazi se na ušću Rijeke

Crnojevića u Skadarsko jezero i pripada cetinjskoj opštini. Ukupna investicija je 75 miliona eura, a u prvoj fazi će biti investirano 45 miliona.

Rizort na Skadarskom jezeru biće gotov 2017.

“Porto Skadar lejk nalazi se u zoni Nacionalnog parka Skadarsko jezero, pa je to razlog zbog čega smo čekali do sada sa gradnjom. Morali smo prethodno da uradimo dodatne studije o zaštiti životne sredine”, rekao je Sonigo.

Inače, ovom projektu će se pridružiti dva svjetski poznata majstora za hotelijerstvo i banje – “Smol lakšeri hotel” i “Klarins”. Hotelski eko rizort, ukupne površine 37.500 kvadrata, imaće 52 hotelske jedinice, SPA centar površine 1.700 metara, dva restorana, komercijalni centar, marinu i 32 vile, koje će biti u privatnom vlasništvu. Hotelski eko rizort na Skadarskom jezeru biće, kako je najavio, gotov 2017, a radovi će se izvoditi po fazama.

Hotelski eko rizort imaće 52 hotelske jedinice

Uklapanje luksuznog i eko turizma

KABL MOŽE KROZ HRVATSKE VODE

Hrvatska je odobrila italijanskoj kompaniji Terna prolazak energetskog kabla kroz svoje teritorijalne vode. Energetski kabl od Crne Gore do Italije, Crnogorski elektroprenosni sistem i Terna treba da izgrade do početka 2017. godine. Ministri razvoja Italije i Tunisa početkom maja pisali su visokim predstavnicima EU, zahtijevajući od njih podršku i finansijsku pomoć za realizaciju projekta povezivanja ovih država preko Mediterana energetskim kablom.

Vlada Republike Hrvatske zvanično je dala zeleno svjetlo italijanskoj kompaniji Terna za prolazak energetskog kabla kroz teritorijalne vode te države u Jadranskom moru, potvrđeno je Dnevnim novinama u hrvatskom Ministarstvu spoljnih i evropskih poslova, na čijem je čelu Vesna Pusić.

Prvi pravac za energetski kabl preko hrvatskih voda koji je italijanska Terna predložila, Vlada te države nije prihvatila uz obrazloženje da u tom pojasu Jadranskog mora planira da vrši istraživanja nafte i gasa. Drugi, alternativni pravac početkom godine je usaglašen, ali se na konačnu saglasnost Hrvatske čekalo sve do kraja maja.

“Hrvatska je krajem maja ove godine dala saglasnost na smjer protezanja kabla preko hrvatskog epikontinentalnog pojasa. Radi se o alternativnom, kraćem pravcu koji je, nakon konsultacija, ponudila Terna, a na kojeg smo dali suglasnost 25. maja ove godine”, kazali su u Ministarstvu spoljnih i evropskih poslova Hrvatske. Kako su objasnili u hrvatskom ministarstvu kabl i dalje prolazi jednim dijelom preko hrvatskog epikontinentalnog pojasa, međutim, znatno manjim nego što je izvorna verzija predviđala. “Saglasnost je data uz određene uslove, o kojima se s Ternom unaprijed razgovaralo i koji su joj bili prihvatljivi, a kako bi se osiguralo da ni u budućnosti ti kablovi neće onemogućavati ili otežati buduće ekonomske aktivnosti u tom području. Sve je odrađeno u skladu s hrvatskim zakonima i Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravu mora”, zaključili su u hrvatskom Ministarstvu. Prema projekcijama Crnogorskog elektroprenosnog sistema, koji sa italijanskom Ternom realizuje ovaj projekat, energetski kabl od Crne Gore do Italije biće u funkciji već početkom 2017. godine.

AUTOPUT: ANGAŽOVANE DOMAĆE KOMPA NIJE

Vlada Crne Gore do sada je dala saglasnost da se osam domaćih kompanija angažuje u svojstvu podizvođača na izgradnji autoputa Bar-Boljare.

Za izradu tehničke dokumentacije i izvođenje pripremnih radova, duž cijele dionice Smokovac-Uvač-Mateševo, angažovano je sedam kompanija, saopšteno je “Dnevnim novinama” u Ministarstvu saobraćaja i pomorstva. Angažovane su kompanije iz Podgorice “Geo max group”, “Inter project” i “Entasis”, Institut “Sigurnost”, “Geoprojekt”, “Hidrocop”, “Gratom L” i “Beton Montenegro” i kompanija “Ramel” iz Nikšića.

Angažovanje domaćih podizvođača jedan je od najznačajnijih segmenata realizacije autoputa Bar-Boljare, a shodno podklauzuli Ugovora o projektovanju i izgradnji ono ne može biti manje od 30 odsto u odnosu na ukupnu vrijednost projekta, uz uslov da je obezbijedena prethodna saglasnost Vlade kao investitora. “Posebna pažnja posvećena je angažovanju domaćih podizvođača kako bi se omogućio odgovarajući transfer znanja i tehnologija u cilju unapređenja kvaliteta poslovanja crnogorskih kompanija, kao i sticanja odgovarajućeg iskustva i razvijanja sposobnosti i vještina. To će domaćim kompanijama omogućiti, prije svega opstanak na tržištu u uslovima oštre konkurencije i sve teže predvidivih tržišnih kretanja, a zatim i dalje unapređenje poslovanja, rast i razvoj”, navodi se u saopštenju Ministarstva saobraćaja i pomorstva Crne Gore.

Osim podizvođača, CRBC je do sada uposlio i druga domaća pravna lica u svojstvu dobavljača, koji obavljaju usluge špedicije, transporta, kupovine materijala i opreme.

VJETROELEKTRANE NA KRNOVU

Na Krnovu je počela gradnja 30 vjetrogeneratora ukupne snage 72 MW. Očekivana godišnja proizvodnja električne energije vjetroelektrane Krnovo je oko 160 GWh. Izgradnju vjetrenjača će većim dijelom financirati Evropska banka za obnovu i razvoj. Nakon izgradnje, vjetroelektrana će biti priključena direktno na lokalnu elektroenergetsku mrežu.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma je prošle godine izdalo građevinsku dozvolu kompaniji “Krnovo Green Energy”, za gradnju vjetrogeneratora na Krnovu vrijednih 120 miliona eura. Građevinskom dozvolom je obuhvaćena izgradnja dvije trafostanice na Brezni i Krnovu, pristupnih dalekovoda, sistema vjetrenjača i zgrade održavanja. Vjetrogeneratore, prve te vrste u Crnoj Gori, gradiće francuski investitor “Akuo Energy”, a rok je dvije godine. Sva rješenja o eksproprijaciji nepokretnosti neophodnih za izgradnju vjetroelektrana su pravosnažna i upisana u katastar nepokretnosti, a prethodni vlasnici nijesu osporili ovaj postupak, pa se ne postavlja pitanje namjene tih nepokretnosti ni od jedne strane. Pokrenuti sporovi se odnose isključivo na procjenu vrijednosti pomenutih nepokretnosti, a ne na njihovu namjenu. Ugovorom se državno zemljište daje u zakup na period od 20 godina, sa mogućnošću produženja do maksimalno pet godina. Kako se navodi u ugovoru za prvih 12 godina rada vjetroelektrane otkupna cijena električne energije proizvedene u vjetroelektrani je zagarantovana i ne može biti manja od 95,99 €/Mwh. Ugovor o zakupu zemljišta i izgradnji vjetroelektrane na lokalitetu Krnovo (opštine Nikšić, Šavnik i Plužine) zaključen je petog avgusta 2010. godine sa konzorcijumom “MHI-IVICOM Consulting GmbH” čiji su članovi bili “Mitsubishi Heavy Industries” iz Japana i “Ivicom Consulting” GmbH iz Austrije. Period zakupa je 20 godina, sa mogućnošću produženja do maksimalno pet godina. Nedugo zatim, konzorcijum se obratio Ministarstvu ekonomije sa zahtjevom da umjesto kompanije “Mitsubishi Heavy Industries”, francuska kompanija “Akuo Energy”, pristupi konzorcijumu kao novi lider konzorcijuma, nakon čega je Ministarstvo ekonomije 24. septembra 2012. godine zaključilo da kompanija “Akuo Energy” zadovoljava uslove iz Tenderske dokumentacije i da može zamijeniti kompaniju “Mitsubishi Heavy Industries” u konzorcijumu. Idejni projekat krnovske vjetroelektrane uradio je zagrebački stručnjak Dinko Čondić.

Rekonstrukcija u okviru Programa podrške razvoju kulture u Nikšiću
foto: Svetlana Mandić – vijesti.me

REKONSTRUKCIJA “RIMSKOG MOSTA”

Primjena konzervatorskih mjera na Mostu na Moštanici u Nikšiću, najstarijoj građevini tog tipa u Crnoj Gori, u narodu poznatoj kao Rimski most, počela je početkom aprila 2015. To je jedan od složenijih projekata Centra za arheologiju i konzervaciju Crne Gore, čiju realizaciju finansira Ministarstvo kulture u okviru Programa podrške razvoju kulture u Nikšiću, uz logistiku Opštine Nikšić.

“Riječ je o prvoj fazi radova koja je nevidljiva za laike, a veoma zahtjevna za stručnjake, jer podrazumijeva pronalaženje originalnog materijala od kojeg je Most sagrađen i ručnu obradu svakog komada. Autentični materijal je pronađen pa će mostu, između ostalog, biti vraćena i ograda u dužini od 40 metara”, kaže Božidar Jovičević, savjetnik-konzervator u Centru za arheologiju i konzervaciju Crne Gore.

Most na Moštanici je više puta oštećen, a značajno u Drugom svjetskom ratu. Od 1947. zaštićeni je spomenik kulture, a u Registar nepokretnih spomenika kulture upisan je 1961. godine kao spomenik druge kategorije. Rekonstrukcija mosta urađena je 1957. godine po projektu Đorđija Minjevića, arhitekta koji je, kako se pretpostavlja, “pogodio autentične proporcije mosta” građenog u III vijeku. Most je sagrađen od tesane sige pravilnog oblika, a kameni blokovi spajani su debljim slojem maltera sa životinjskom dlakom. Savršenstvo linija, proporcionalnih svodova, širokih stubova i velikih otvora, kod ovakvih objekata, Rimljani su postizali primjenom grafostatike. Projekat je vrijedan oko 70.000 eura, a prva faza radova trebalo bi da

Most je više puta oštećen, značajno u Drugom svjetskom ratu

bude završena za tri mjeseca. Druga faza manje je zahtjevnija, ali obimna jer tretira kompletnu građevinu.

KVADRATI U CRNOJ GORI OD 550€ DO 1.468€

Poređenje podataka sa istim kvartalom 2014. pokazuje da je ove godine prodato više stanova, ali da je cijena kvadrata pala. Kvadrat stana u našoj zemlji i dalje je najskuplji u Budvi, u prosjeku 1.468 eura, a najjeftiniji je u Nikšiću gdje košta 550 eura, saopštio je zavod za statistiku Monstat.

Prosječna cijena kvadratnog metra stana u novogradnji u Crnoj Gori u prvom kvartalu manja je 11,9 odsto u odnosu na isti kvartal prethodne godine, ali je 4,2 odsto veća u odnosu na četvrti kvartal prethodne godine, saopšteno je iz Monstata. Broj prodatih stanova u novogradnji u Crnoj Gori u prvom kvartalu bio je 12,4 odsto veći nego u posljednjem kvartalu prethodne godine. Poređenje sa podacima iz prvog kvartala 2014, kada je prodato 168 stanova, sa prosječnom cijenom od 1.227 eura, pokazalo je da su se neki investitori usljed slabije prodaje odlučili da smanje cijenu kvadrata, objavio je sajt cdm.me.

U prilog tome govori i činjenica da je u Budvi u prvom kvartalu prošle godine cijena kvadrata stana u novogradnji iznosila 1.752 eura, a ove godine 1.468 eura.

EU: NA BALKANU ZATVORITI 13 TERMoeLEKTRANA

U zemljama Balkanskog regiona trebalo bi, zbog zastarjelosti i nezadovoljavanja standarda Evropske unije, da se obnovi ili zatvori 13 termoelektrana (TE), prema istraživanju Fondacije “Mreža za promjene Jugoistočne Evrope”. Kako prenosi “Al Džazira Balkan”, u Srbiji bi po tom principu trebalo obnoviti ili zatvoriti pet termoelektrana. U periodu od 2025. do 2030. na meti su TE “Morava”, “Kostolac”, “Nikola Tesla” i “Kolubara”, dok je u TE “Kosovo” rok za zatvaranje tri bloka 2020. godina a za preostala dva 2025. godina. U Bosni i Hercegovini u periodu od 2020. do 2025. godine na meti su četiri bloka TE “Tuzla”, a do 2030. godine TE “Gacko”, “Ugljevik” i “Kakanj”. U Hrvatskoj

INŽENJERSKI TRIJUMF LONDONA

Kopanje tunela podzemne željeznice u Londonu, u okviru najvećeg evropskog građevinskog projekta “Krosrejl” vrijednog 14,8 milijardi funti, završeno je. Britanski premijer, Dejvid Kameron, koji je s gradonačelnikom Londona Borisom Džonsonom, prisustvovao ceremoniji obilježavanja konačnog proboja 42km dugačkog tunela, rekao je da je ovaj projekat apsolutno veličanstven, nazivajući ga inženjerskim trijumfom, prenosi agencija “Frans pres”.

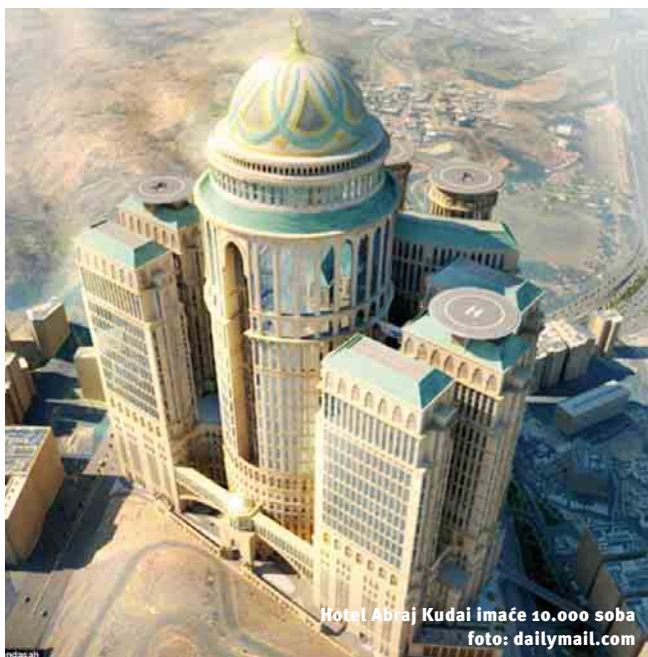

bi do 2020. trebalo zatvoriti samo jednu termoelektanu, “Plomin”, u Makedoniji dvije – “Oslomej” i “Bitolj” i to u periodu između 2025. do 2030. godine, a isti rok ima i TE “Pljevlja” u Crnoj Gori.

Energija je tema s kojom se svaka zemlja na putu eurointegracija mora suočiti i zemlje regiona bi trebalo da do 2050. smanje emisiju štetnih gasova za 80 odsto, poručeno je iz Brisela.

Prokopavanje tunela je započeto u 2012. godini, a na vrhuncu radova, građevinske mašine su imale zadatak da nedeljno prokopaju 100 metara tunela. Na projektu “Krosrejl” radi preko 10.000 ljudi, a planirano je da prvi vozovi tuda prođu od 2018. godine.

Hotel Abraj Kudai imaće 10.000 soba
foto: dailymail.com

NAJVEĆI HOTEL NA SVIJETU

Projekat je vrijedan
3,6 milijardi dolara

Kada se izgradi i otvori, što je najavljeno za 2017. godinu, hotel Abraj Kudai u Meki biće najveći na svijetu, s 10.000 soba, 70 restorana i četiri heliodroma koja će se nalaziti oko divovske kupole na vrhu.

Iza projekta vrijednog oko 3,6 milijardi dolara, kako piše "Guardian", stoji tamošnje ministarstvo finansija, a dizajn i izvođačke radove potpisuje kompanija Dar Al-Handasah. U sklopu hotela nalaziće se i autobuska stanica, veliki šoping centar i ekstravagantna plesna sala. Hotel će imati 12 tornjeva, a centralni dio sastojće se od 45 spratova, a od kojih će pet biti posebno izdvojeno i rezervisano samo za kraljevsku porodicu i druge uvažene goste. Ostali će birati između soba s četiri ili pet zvjezdica.

Krov nad glavom
za buduće stanovnike
foto: wired.co.uk

KONKURS ZA GRADNJU KUĆA NA MARSU I MJESECU

Premda nije našla nijedan dokaz o postojanju života na Mjesecu ni na Marsu, Američka svemirska agencija (NASA) raspisala je konkurs 3DPHab (3D Printed Habitat Challenge) kako bi bila sigurna da će budući stanovnici zemljinog satelita i crvene planete imati krov nad glavom. Pokrenut u okviru NASA programa "Izazovi vijeka", projekat 3DPHab predviđa razvoj tehnologija za izgradnju kuća izvan naše planete, uz korišćenje lokalnih

Pobjedniku konkursa
ček na 50.000 dolara

resursa i recikliranih materijala. Cilj je "blagovremena" izgradnja kuća za koloniste koji će jednog dana naseliti Mjesec i Mars. "Plan je da se na Mjesec i Mars pošalju autonomne građevinske mašine koje će izgraditi stambene jedinice namijenjene ljudima", navodi se u saopštenju NASA, prenose zapadni mediji. U prvoj etapi konkursa, koji je bio otvoren do 15. jula, od zainteresovanih se tražilo da zamisle realistična arhitektonska rješenja (3D), a pobjedniku konkursa slijedi ček na 50.000 američkih dolara.

"Druga etapa, u kojoj će pobjednik osvojiti 1,1 miliona dolara, biće posvećena tehnologijama 3D printovanja i tehnologijama kombinovanja uvoznih i lokalnih materijala, dok će u trećoj etapi akcenat biti na izgradnji stambenih jedinica pomoću navedenih tehnologija", navodi se u saopštenju NASA.

Čelične strukture u 3D
foto: heijmans.nl

KOMPLEKSOM “ŠTAMPOM” DO OBALE

Holandska kompanija MX3D planira da sagradi most iznad kanala u Amsterdamu pomoću tehnike koja bi mogla da postane standardom buduće gradnje. “Koristeći robotske štampače koji mogu da kreiraju čelične strukture u 3D, napravićemo pješački most iznad jednog od kanala u centru Amsterdama”, navodi se u saopštenju startup kompanije. Projekat, čija bi realizacija trebalo da počne u septembru, podrazumeva da roboti sami prave potpurnu strukturu kako most bude napredovao. Specijalno dizajnirane robotske ruke zagrijevaju metal na 1.500 stepeni Celzijusa, oblikujući “kap po kap” strukturu mosta. Krećući se od jedne obale, roboti će “štampajući” metal strpljivo stvarati konstrukciju sve dok ne dotaknu drugu obalu. “Princip je jednostavan. Povezali smo modernu mašinu za zavarivanje sa industrijskom robotskom rukom”, kazao je dizajner mosta Joris Larman, prenosi AFP. “Mašinama rukovodi kompjuterski program koji smo sami razvili tako da one mogu da odštampaju veoma kompleksne i veoma različite metalne strukture. Dosad su robotske ruke korišćene za štampanje manjih metalnih struktura, ali bi ovo bio prvi projekat velikih razmjera koji bi bio ostvaren putem 3D tehnologije, kazala je predstavnica MX3D, dodajući da bi to ujedno bio i prvi korak ka korišćenju ove napredne tehnike u građevinarstvu, posebno u izvođenju opasnih zadataka poput visinske gradnje. U kompaniji MX3D očekuju da će most, dug sedam metara, biti gotov sredinom 2017.

Povezivanje manjih ra

Kompleks je nazvan “Waterfront”
foto: aasarchitecture.com

NASELJE U OBLIKU PLANINSKOG VIJENCA

Danski arhitektonski biro “AART Architects i Studio Ludo” projektovali su novi stambeni kompleks u obliku drvenog planinskog vijenca. Njegova jedinstvena fasada ispresijecana ravnima sa nazubljenim profilima imitira norveške planine i smješta 128 stanova unutar njegove drvene ljuske. Kompleks je nazvan “Waterfront”, i nalazi se između mora i Stavangera, grada sa najvećom koncentracijom drvenih zgrada u sjevernoj Evropi.

Sa nevjerovatnih 19.500 metara kvadratnih površine, “Waterfront” je jedan od najvećih drvenih stambenih naselja u Evropi. Njegov oblik je proizašao iz oblika norveških planina, a drvena konstrukcija odaje počast vrlo staroj tradiciji drvene arhitekture u gradu. Hrabar nepravilni dizajn stambenog kompleksa stvara dinamičnu igru svjetlosti i sjenke tokom cijelog dana. Kompleks se sastoji od stanova različitih površina i oblika, a podstiče interakciju između stanara sa mnogim socijalnim oblastima, uključujući velike javne trgove, šetališta, kafića i prodavnica. Stambeno naselje je napravljeno od drvene konstrukcije i obloženo sa lokalnim drvenim panelima.

Jedno od najvećih drvenih stambenih naselja u Evropi

Konstrukcija daje počast staroj tradiciji

Ugaoni dimnjaci prirodno hlade strukturu

HLADOVINA IZ DIMNJAKA

Arhitektonski biro "Haworth Tompkins" je projektovao privremenu zgradu koja će služiti kao zamjena za pozorište "Cottesloe", dok ono prolazi kroz jednogodišnje renoviranje u Londonu.

Ispunjeno sa recikliranim sjedištima i obloženo u grubo rezanom drvetu koje se 100 odsto može reciklirati, privremeno pozorište je u oštrm kontrastu sa svojim betonskim okruženjem. A, ono što njegove održive karakteristike prebacuje na viši nivo su četiri ugaona dimnjaka koji prirodno hlade strukturu kroz niz naslaganih ventilacionih sistema. Drveno oblaganje odaje počast prvobitnom Narodnom pozorištu projektovanom sedamdesetih godina prošlog vijeka sa natur betonom i kockastom geometrijom. Ali, to je mjesto gdje se završavaju sličnosti između privremenih i stalnih zgrada. Dok je originalno pozorište čvrsto i stoičko kao i svaka trajna arhitektura, privremeno pozorište je samo prolazna struktura dok traje obnova teatra.

U oštrm kontrastu sa okruženjem
foto wordpress.com

Najduži stakleni most na svijetu
foto: wired.com

NAJDUŽI STAKLENI MOST

Zvaničnici provincije Hunan u Kini žele da privuku još više turista u svoju regiju, pa su zbog toga angažovali arhitektonski biro "Haim Dotan" da im projektuje i izgradi stakleni most. Most će biti najduži stakleni most na svijetu sa rasponom od 370 metara preko velikog kanjona Žangđiaje. Posjetioci će moći da hodaju preko mosta i gledaju u kanjon dubine 400 metara. Most će moći da primi do 800 ljudi u isto vrijeme. Kina je poznata po drugim staklenim strukturama koji obaraju svjetske rekorde. U Nacionalnom geološkom parku Longgang postoji najduže konzolno stakleno šetalište, kome će stakleni most biti odlična dopuna. Most će biti otvoren ovog ljeta, a zvaničnici provincije Hunan već ga nazivaju svjetskim čudom.

Posjetioci će gledati u kanjon dubine 400 metara,
a most će moći da primi 800 ljudi u isto vrijeme

IZVORI:	www.vijesti.me	www.mrt.gov.me
www.inhabitat.com	www.dnovine.me	www.autoput.me
www.gizmag.com	www.gradjevinarstvo.rs	www.mnnews.net

RAZGOVOR:

Dragan Kujović, Pomoćnik ministra ekonomije u Vladi Crne Gore

Hoćemo razvoj “INDUSTRIJA U NASTAJANJU”

Pomoćnik ministra ekonomije i šef Radne grupe za poglavlje 20 (Preduzetništvo i industrijska politika) u procesu pregovora Crne Gore za pridruživanje Evropskoj uniji, Dragan Kujović najavio je da će Vlada najkasnije do kraja ove godine da usvoji strategiju, odnosno Industrijsku politiku Crne Gore do 2020. godine.

Crna Gora treba da se fokusira na sektore koji imaju najveći potencijal za rast, kao što su prerađivačka industrija, energetika, turizam, korišćenje ICT tehnologija, ali i da u narednom periodu sagleda mogućnosti za razvoj novih “industrija u nastajanju” i time stvori takva preduzeća koja će dati najbolje rezultate na unapređenju međunarodne konkurentnosti domaće ekonomije“, ocijenio je Kujović u intervjuu za časopis Pogled.

On je naglasio da su izazovi veliki, a od posebne važnosti je da se Crna Gora dobro pripremi i iskoristiti mogućnosti korišćenje fondova Evropske unije namijenjenih razvoju industrije i preduzetništva.

INTERVIEW - DRAGAN KUJOVIĆ, Dragan Kujović, Deputy Minister of Economy in the Government of Montenegro

Dragan Kujović, Deputy Minister of Economy and Head of the working group for Chapter 20 (Industry and Entrepreneurship) in the negotiation process for EU integration announced that the Government is to adopt the strategy by the end of this year, and Industrial policy of Montenegro by 2020.

“Montenegro should focus on sectors that have highest growth potential, such as manufacturing, energy, tourism, the use of ICT technologies, but also to consider possibilities for the development of new “emerging industries” and thus create enterprises that would give the best results in improving international competitiveness of domestic economy”, said Kujović for Pogled journal.

Kujović najavio je da će Vlada najkasnije do kraja ove godine da usvoji strategiju, odnosno Industrijsku politiku Crne Gore do 2020. godine. On je kazao da Crna Gora treba da se fokusira na sektore koji imaju najveći potencijal za rast, kao što su prerađivačka industrija, energetika, turizam, korišćenje ICT tehnologija

Priprema se strategija, odnosno politika industrijskog razvoja Crne Gore. Kada se može očekivati da bude završena i šta će njome biti definisano?

“Izrada dokumenta Industrijska politika Crne Gore do 2020. godine i njena implementacija predstavljaće značajan doprinos procesu usaglašavanja u okviru Poglavlja 20- Preduzetništvo i industrijska politika. Proces izrade Industrijske politike Crne Gore počeo je u oktobru 2014. godine, kada je u okviru IPA projekta obezbijedena i ekspertska podrška. Imajući u vidu kompleksnost cijelog procesa razvoja proaktivne, integrisane industrijske politike i koordinaciju brojnih politika, formiran je međuresorski Radni tim za koordinaciju i implementaciju Industrijske politike do 2020. godine, koji koordinira cijelim procesom dok je za upravljanje projektom i utvrđenim aktivnostima zaduženo Ministarstvo ekonomije. Dosađajne aktivnosti na izradi dokumenta obuhvatile su analizu strateških politika koje imaju ključni uticaj na proces kreiranja i sprovođenja Industrijske politike Crne Gore, sektorsku analizu razvojnih potencijala i izazova za unapređenje konkurentnosti ekonomije. Poseban značaj je dat i ključnim elementima industrijske politike EU kako bi njene bitne karakteristike i ciljevi mogli biti implementirani u našim uslovima, a svakako prilagođeni domaćim

potencijalima. Na osnovu navedenog stvorena je osnova za definisanje vizije industrijske politike koja treba da, kroz unapređenje poslovnog okruženja, podršku preduzetništvu, stimulišući primjenu savremenih tehnologija u cilju otvaranja novih i kvalitetnijih radnih mjesta, stvori uslove za modernizaciju industrije, zasnovanu na znanju i inovacijama i omogući veću integraciju na međunarodnom tržištu. U cilju uspješne implementacije Industrijske politike, pratećim Akcionim planom biće definisane konkretne mjere i aktivnosti, indikatori ostvarenja, izvori finansiranja, institucije nadležne za realizaciju. To sve u narednom periodu treba da doprinese ostvarenju ciljeva koji se odnose na stvaranje uslova za industrijsku konkurentnost i održivost, unapređenje investicionog okvira za modernizaciju industrije kroz bolji pristup, raspoloživost i dostupnost finansijama, promociju preduzetništva i inovacija i bolji poslovni pristup domaćem i međunarodnim tržištima.

Proces izrade Industrijske politike u najvećoj mjeri je konsultativan jer uključuje javne konsultacije sa predstavnicima privatnog sektora, naučnoistraživačkih institucija i drugih zainteresovanih strana. Svakako da cio proces prati i Evropska komisija, koja svojim prijedlozima i komentarima doprinosi kreiranju kvalitetnog, interaktivnog,

PRIORITET I UKLANJANJE BARIJERA ZA POSLOVANJE

Stav preduzetnika je da najveće barijere predstavljaju administrativne procedure, opštinski i državni porezi i takse, procedure za izdavanje dozvola, naplata potraživanja, nelikvidnost... Šta je lijek tome?

“Istraživanja pokazuju, kao što ste i sami naveli, da su najveće barijere za poslovanje, po mišljenju preduzetnika, administrativne procedure, opštinski i državni porezi i takse, procedure za izdavanje dozvola, naplata potraživanja, nelikvidnost. Međutim, ono što je evidentno jeste da se sprovodi značajan broj aktivnosti i projekata koji unapređuju uslove za poslovanje i doprinose

skraćivanju i pojednostavlivanju administrativnih procedura, smanjivanju troškova, omogućavaju bolju transparentnost i saradnju između građana, privrede i organa uprave. S tim u vezi, privrednicima je omogućeno registrovanje preduzeća elektronskim putem, kao i elektronsko plaćanje većeg broja poreza. Procedura prilikom izdavanja građevinske dozvole je skraćena i omogućena na jednom mjestu, smanjena je naknada za pružanje komunalnih usluga i ukinuta naknada opštinama za dobijanje urbanističko-tehničkih uslova. Dodatno, poboljšano je izvršenje

ugovora na način što su angažovani javni izvršitelji i time omogućena efikasnija naplata potraživanja. Takođe, smatramo da se instrumentima finansijske podrške, koje pruža Investiciono-razvojni fond, za preduzetnike stvara mogućnost za finansiranje obrtnih sredstava, a samim tim unapređenje likvidnosti. Reformski proces na eliminisanju barijera za poslovanje i unapređenje poslovnog ambijenta će se nastaviti i u narednom periodu, a njegov značaj je prepoznat i u Industrijskoj politici, time što su definisane posebne mjere vezane za unapređenja u navedenoj oblasti.”

održivog modela unapređenja industrijske konkurentnosti naše ekonomije. U narednom periodu slijede aktivnosti šireg konsultativnog procesa i upoznavanja najšire javnosti sa dokumentom, nakon čega bi se išlo u proceduru usvajanja na Vladi, najkasnije do kraja 2015. godine.”

Šta je konkretna korist Crne Gore od buduće strategije?

“Industrija je, dugoročno posmatrano, od strateškog značaja za Crnu Goru. Razvoj konkurentne industrije, kreira ne samo radna mjesta i zaposlenost, već ima multiplikativni efekat na kreiranje novih radnih mjesta i u drugim sektorima ekonomije, doprinosi inovacijama i stvaranju

novih proizvoda, ali i izvozu i boljem trgovinskom bilansu. Crna Gora treba da se fokusira na sektore koji imaju najveći potencijal za rast, kao što su prerađivačka industrija, energetika, turizam, korišćenje ICT tehnologija, ali i da u narednom periodu sagleda mogućnosti za razvoj novih ‘industrija u nastajanju’ i time stvori takva preduzeća koja će dati najbolje rezultate na unapređenju međunarodne konkurentnosti domaće ekonomije.

Konkretno koristi buduće strategije Industrijske politike ogledaju se u većem prometu, dodatnoj vrijednosti i radnoj produktivnosti u poslovnom sektoru, smanjenju regulatornih barijera za razvoj preduzeća, unapređenju infrastrukture za

OHRABRUJUĆI PODACI O RASTU INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE

Mnogi u Crnoj Gori smatraju da je u Crnoj Gori industrija uništena. Veliki giganti su stigli do bankrota, a sve je manje domaće proizvodnje. Vaš komentar?

“Tranzicioni procesi koji nijesu zaobišli ni Crnu Goru, rezultirali su da se struktura crnogorske ekonomije značajno promijenila u posljednjih 15 godina, u smislu povećanja učešća usluga na račun smanjenja učešća industrije i poljoprivrede u ekonomskoj aktivnosti, što je i karakteristika većine malih ekonomija u EU.

Promjene strukture rezultirale su sadašnjim stanjem čija je osnovna karakteristika da nivo ekonomske aktivnosti zavisi prvenstveno od uslužnih sektora dok sektor industrije ima značajno manji doprinos stvaranju nove vrijednosti. Ipak, podaci o kretanju industrijske proizvodnje u 2015. godini ukazuju na pozitivne trendove u industriji gdje je došlo do porasta industrijske proizvodnje za sedam odsto. Činjenica je da Industrijska politika Crne Gore prepoznaje sektore koji mogu predstavljati pokretače industrijskog razvoja sa jakim izvoznim potencijalima, a to su, prije svega, prerađivačka industrija, turizam, energetika, dok sektori koji imaju potencijal rasta i koji treba da podržavaju industrijski razvoj su ICT, transport, sektor biznis usluga, građevinarstvo. Dakle, fokus industrije u narednom periodu ne treba usmjeriti isključivo na sektor industrije shvaćen u užem smislu već i na druge povezane sektore.

Smatramo da će značajan doprinos kretanju putem dugoročno stabilnog privrednog rasta dati i buduća implementacija Industrijske politike.

Da li se promjene pripremaju u skladu sa smjernicama industrijske politike EU i u kojem dijelu?

“Evropska komisija je preporučila otvaranje pristupnih pregovora u poglavlju Poglavlja 20 - Preduzetništvo i industrijska politika, i to među prvim poglavljima, što se predstavlja ocjenu spremnosti Crne Gore za otvaranje pregovora u ovoj oblasti i dalje usaglašavanje. Ujedno je potvrđeno da je Crna Gora u prethodnom periodu pripremila veliki broj programskih dokumenata od značaja za razvoj industrije i preduzetništva koji uzimaju u obzir načela EU u ovoj oblasti. Time je stvorena osnova za kreiranje integrativne i sveobuhvatne Industrijske politike, što ujedno predstavlja i obavezu Crne Gore i jedan od ključnih zahtjeva EU u ovom poglavlju.

poslovanje preduzeća, razvoju ljudskog kapitala i vještina za industrijsku konkurentnost, unapređenju pristupa različitim oblicima finansija za investicije i obrtni kapital, većim direktnim investicijama u prioritetne sektore, restrukturiranju i modernizaciji industrije, efikasnoj primjeni inovacija kod preduzeća, povećanju stepena finalizacije proizvodnje i uvođenju savremenih sistema upravljanja, povećanju međunarodne konkurentnosti kroz udruživanje u klustere i integraciju u globalne lance vrijednosti...

Dakle, izazovi su veliki, a od posebne važnosti je dobro se pripremiti i iskoristiti mogućnosti korišćenje fondova Evropske unije namijenjenih

razvoju industrije i preduzetništva kao što su programi COSME 2014-2020, HORIZON 2020, IPA fondovi i dr.”

strijske politike, što ujedno predstavlja i obavezu Crne Gore i jedan od ključnih zahtjeva EU u ovom poglavlju.

Kujović je naglasio da je od posebne važnosti da se Crna Gora dobro pripremi i iskoristiti mogućnosti korišćenje fondova Evropske unije namijenjenih razvoju industrije i preduzetništva

Kao zemlja kandidat, Crna Gora nastoji da uskladi razvoj industrije u skladu sa ključnim principima industrijske politike u EU. Dakle, svjesni smo činjenice da Industrijska politika Crne Gore treba da se oslanja na okvir politika i programa EU, uz kreiranje prepoznatljivog pristupa koji u potpunosti odgovara trenutnim i budućim potrebama Crne Gore. Stoga, usmjerenje za formulisanje industrijske politike u Crnoj Gori, pored nacionalnih krovni dokumenata, predstavljaju i principi politike EU utvrđeni u strategiji Evropa 2020 i njenim preporukama za region Zapadnog Balkana, utvrđene Strategijom 2020 za jugoistočnu Evropu -SEE 2020, kao i principima ostalih EU strateških dokumenata i saopštenja, korišćenih u procesu izrade dokumenta.

Ono što iz najvažnijih evropskih dokumenata u oblasti razvoja industrije možemo posebno izdvojiti su oblasti koje su relevantne za Crnu Goru kao što su konkurentno ekonomsko okruženje, obrazovanje i kompetencije, istraživanje, razvoj i inovacije, energija, životna sredina, konkurentnost.

Uvažavajući data usmjerenja moguće je uspostaviti integrativan pristup u sprovođenju reformi koje su u skladu sa ostvarivanjem ciljeva postavljenih u Evropa 2020 i SEE 2020 i formulisanju strateških preporuka Industrijske politike u cilju povećanja konkurentnosti crnogorske ekonomije, što je dokumentom i obuhvaćeno.”

U dijelu poreske reforme najavljuje se unapređenje fiskalnog okvira za razvoj biznisa i novih investicija, što treba da rezultira smanjenjem sive ekonomije i poreskih potraživanja...

“Programom ekonomskih reformi, Vlada je predložila mjere fiskalne politike kako bi se, između ostalog, smanjila poreska potraživanja i unaprijedio ambijent za razvoj biznisa i investiranje.

S tim u vezi, nastaviće se sa podsticajnim mjerama za porez na dobit i dohodak za novoosnovana preduzeća u nerazvijenim opštinama i poreskim podsticajima prilikom zapošljavanja. Dodatno, planirano je uvođenje fiskalnih preferencija za investicije za sektore visokog turizma, prehrambene industrije i kapitalnih investicija u sektoru energetike, kako bi se unaprijedio ambijent za investicije, čime bi investitori imali pravo oslobođenja od plaćanja PDV-a, carine, komunalija, naknada i taksi.”

za žičaru za koji su formalne saglansoti tokom 2010. i 2011. godine dobijene od Opštine Kotor, Prijestonice Cetinje, Uprave za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore, Ministarstva kulture i Zavoda za zaštitu prirode.

Primarna klijentela nove žičare, na koju računaju njeni idejni tvorci, su turisti sa kruzera koji uplovljavaju u Luku Kotor, kao i hiljade izletnika koji iz hotela na dubrovačkoj rivijeri, svakog dana tokom sezone dolaze u jednodnevnu posjetu Crnoj Gori. Tu je i veliki broj turista koji posjećuju Budvu, pa zagovornici gradnje žičare računaju na potencijalno tržište od skoro 3,8 miliona ljudi koliko ih godišnje turistički boravi u Crnoj Gori i području Dubrovačko-neretvanske županije.

Urađena je i Analiza posjećenosti žičare iz koje su proistekla dva scenarija, shodno procjeni prometa putnika i veličine prihoda. U prvom slučaju, za koji se smatra da je najlošiji mogući scenario, procjenjuje se da će ovaj projekat privući 33% putnika sa kruzera iz Kotora, 5% posjetilaca koji su u Budvi i 15% posjetilaca koji običu Cetinje, odnosno ukupno oko 165.000 posjetilaca već u prvoj godini. U drugom slučaju, koji u Ministarstvu održivog razvoja i turizma smatraju realnim scenarijom, procijenjeno je da će buduća žičara privući takođe 33% posjetilaca sa kruzera, 10% posjetilaca iz Budve, 5% posjetilaca iz Dubrovnika i 15% posjetilaca iz Cetinja, odnosno ukupno 220.000 posjetilaca već u prvoj godini poslovanja.

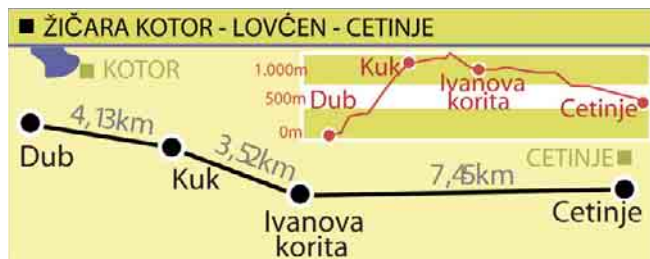
“Sa prosječnom cijenom povratne karte od 20 do 30 €, zavisno od dionice koju putnik izabere da putuje do međustanica Ivanova korita ili Kuk, ili cijelu dionicu do Cetinja odnosno Kotora, procijenjeni godišnji prihodi bi iznosili za pesimističan scenario preko 3,6 miliona eura, odnosno za realan scenario preko 4.7 miliona

Ovo je jedinstvena ponuda za domaće i strane goste - najduža i najveća turistička žičara na svijetu, sa nevjerovatnim pogledom na planinsko zaleđe crnogorske obale

Jedinstvena ponuda u regionu

“Projekat izgradnje žičare predstavlja šansu za povezivanje Cetinja sa Bokom Kotorskom, Nacionalnim parkom Lovćen i Njegoševim mauzolejem, na savremen i turistički bogat, ali istovremeno jako atraktivan način. U pogledu turizma, žičara ne samo da će predstavljati centralni projekat za područje Cetinja i Bokokotorskog zaliva, već i za državu Crnu Goru. Imajući u vidu još blizinu najposjećenijeg turističkog grada u okruženju i bisera Jadrana, Dubrovnika, žičara će predstavljati jedinstvenu turističku ponudu u regionu. Ovo je jedinstvena ponuda za domaće i strane goste - najduža i najveća turistička žičara na svijetu, sa nevjerovatnim pogledom na planinsko zaleđe crnogorske obale. Izgradnjom žičare, omogućiće se turistima da tokom četrdesetominutnog putovanja, uživaju u vožnji od zaliva Boke do planine Lovćen, preko nekih od najljepših predjela Crne Gore, uz jedinstven pogled na Bokokotorski zaliv I Jadransko more, te posjeta kulturnom, duhovnom i istorijskom centru Crne Gore, Prijestonici Cetinje. Putovanje žičarom predstavljaće jedinstveno iskustvo i zbog neminovnih promjena nadmorske visine. Svoje putovanje putnici će započeti sa nivoa mora, odnosno 0 metara nadmorske visine (Kotor) i preko Nacionalnog parka Lovćen čiji je najvisočiji vrh na 1.750 m nadmorske visine, posjetiće crnogorsku Prijestonicu na 600 m iznad mora”, navodi se u saopštenju Ministarstva održivog razvoja i turizma.

eura, već u prvoj godini poslovanja. S tim u vezi za dva scenarija pesimističan/realan, napravljena je finansijska simulacija. Rezultati su sljedeći: U scenariju 1. za koji se smatra da je lošiji, tj. pesimističan, pored prihoda koji proizilaze iz saobraćaja putnika, grantor (Vlada) će imati dodatni izdatak na godišnjem nivou tokom koncesionog perioda (30 godina). U scenariju 2. za koji se smatra da je realan, gdje je ukazano da će ukupni prihodi od prodaje ulaznica biti veći, država bi u ovom slučaju umjesto neto izdatka, ostvarivala neto priliv od koncesionara koji bi iznosio 1.300.000 eura na godišnjem nivou, za period trajanja koncesije, izračunali su u resoru koji vodi ministar Branimir Gvozdenović.

U Vladi računaju i na čitav niz drugih popratnih pozitivnih efekata od izgradnje i eksploatacije ovako jedinstvenog i atraktivnog objekata, počev od povećanja posjete nacionalnom parku Lovćen i samoj Prijestonici Cetinje, preko razvoja niza novih uslužnih i ugostiteljskih djelatnosti u području koje gravitira žičari, povećanja prosječne potrošnje izletnika sa kruzera koji pristaju u Kotor, do otvaranja novih radnih mjesta. Ukoliko bude koristio žičaru, putnik sa kruzera u Kotoru će, prema procjenama Svjetskog savjeta za turizam i putovanja, za 40 odsto uvećati svoju prosječnu potrošnju u Crnoj Gori sa aktualnih 93 na 130 eura.

“Ovo povećanje u potrošnji turista rezultiralo bi većim prihodima u Cetinju i Nacionalnom parku Lovćen. Tako bi Prijestonica Cetinje mogla privući između 0.8 i 1.5 miliona eura dodatne potrošnje od stranih turista u 2015. godini, koji će biti isključivo ‘posljedica’ rada žičare. Na osnovu ovih podataka možemo konstatovati da bi u periodu eksploatacije žičare, od 2015. do 2044. godine, u neto sadašnjoj vrijednosti, potencijalna dodatna potrošnja posjetilaca u Cetinju bila između 23 i 42 miliona eura. Istovremeno i Nacionalni park Lovćen bi mogao privući između 1.3 i 2.4 miliona eura dodatne potrošnje posjetilaca na njegovoj teritoriji samo u 2015. godini. U periodu od 2015. do 2044. godine procjena je da bi realizacijom ovog projekta potencijalni promet bio u neto sadašnjoj vrijednosti između 45 i 84 miliona eura”, proračunali su u Vladi efekte takvog scenarija.

Pripremajući se za početak ovog velikog projekta, država je u proteklih nekoliko godina izradila više studija izvodljivosti, idejni projekat izgradnje žičare, elaborate o eksproprijaciji zemljišta, idejno rješenje napajanja žičare električnom energijom, elaborate o procjeni uticaja izgradnje i eksploatacije žičare na životnu

sredinu i “uklopila” je žičaru u prostorno-plansku dokumentaciju Nacionalnog parka Lovćen. U saradnji sa Evropskom bankom za obnovu i razvoj urađena je revizija studije izvodljivosti, napravljen nacrt koncesionog akta i priprema se dokumentacija za raspisivanje tendera za izbor strateškog partnera. EBRD je te aktivnosti podržao donacijom u iznosu od 240 hiljada eura, a ta banka je izrazila i spremnost da pomogne realizaciju cijelog projekta na način da će budućem koncesionaru, omogućiti povoljan kredit u iznosu do 15 miliona eura.

To je međutim, tek malo manje od trećine ukupno potrebnih sredstava jer se ukupni troškovi za gradnju 15 kilometara duge žičare od Kotora do Cetinja preko Lovćena, procjenjuju na 47 miliona eura. Od toga je 36,7 miliona opredijeljeno za gradnju žičare, 9,7 miliona za gradnju njenih stanica i međustanica, a ostatak za proces eksproprijacije i ostale troškove. Idejni projekat, pored početnih stanica u Kotoru i na Cetinju, predviđa i dvije međustanice i to Kuk i Ivanova korita. Putnici će se transportovati u tzv. isklopivim gondolama kapaciteta od šest do osam sjedišta, a ukupan prevozni kapacitet žičare je 1.000 putnika po satu. Trajanje putovanja u

jednom pravcu na ukupnoj trasi od Kotora do Cetinja trajaće od 40 do 43 minuta. Širina koridora žičare je 12 metara, pa su projektanti proračunali da će se njenom izgradnjom izgubiti oko 3,2 hektara šuma u nacionalnom parku što će se djelimično nadoknaditi naknadnim pošumljavanjem.

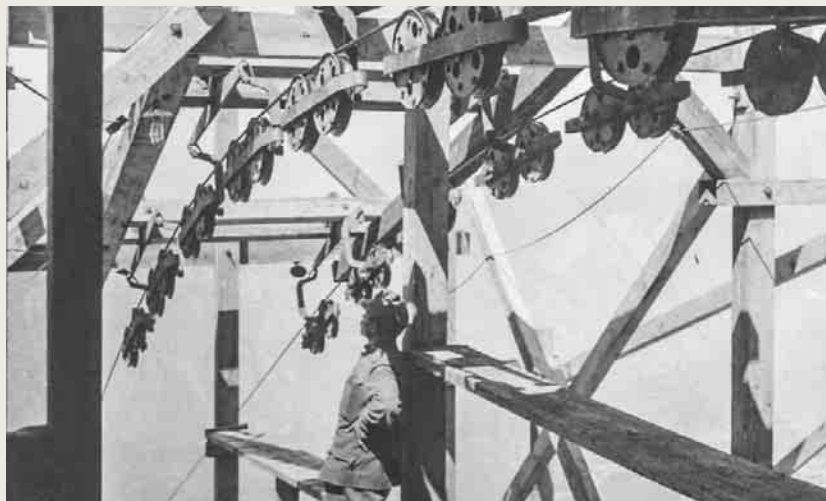
Polazna stanica u Kotoru gradiće se na području gornjogrbaljskog sela Dub, sa jugoistočne strane ulaza u tunel “Vrmac”. Lokacija na kojoj je planirana polazna stanica sa velikim parkingom za 266 automobila i 30 autobusa i pratećim objektima, nalazi se oko 200 metara od raskrnsice sa Jadranskom magistralom u pravcu Kotora i oko 500 metara istočno od praga piste 140 aerodroma Tivat. Odatle će putnici žičare kretati na vožnju gondolama okačenim na žici na prvoj dionici do međustanice i čuvenog vidikovca Kuk na 1.320 metara nadmorske visine, nakon čega nastavlja do međustanice Ivanova

Putnici će se transportovati u tzv. isklopivim gondolama kapaciteta od šest do osam sjedišta, a ukupan prevozni kapacitet žičare je 1.000 putnika po satu. Trajanje putovanja u jednom pravcu na ukupnoj trasi od Kotora do Cetinja trajaće od 40 do 43 minuta

korita. Ukupna dužina ove trase je 7.647 metara. Od Ivanovih korita žičara nastavlja do Cetinja trasom dužine 7.454 metra. Planirano je da se krajnja stanica žičare na Cetinju izgradi pored ljetnje pozornice u blizini centra grada, a budući da je riječ o zaštićenoj zoni, predviđen je niz mjera za minimiziranje negativnih vizuelnih efekata, počev od ukopavanja u zemlju do dubine od 1,5 metara najvećeg dijela zgrade stanice, njen krov će biti pokriven slojem trave. Za razliku od međustanice Ivanova korita, koja se nalazi u nacionalnom parku i biće minimalistički napravljena da što manje narušava ambijent, međustanica Kuk, koja je i izvanredan vidikovac odakle se pruža predivan pogled na Boku i dio Crnogorskog primorja, sadržaće i plato za posmatranje okoline te manji restoran. Upravo zbog impresivnog pogleda koji se sa Kuka otvara prema obalnom dijelu Crne Gore, predviđeno je da trasa žičare Dub-Kuk dužine 4.130 metara, radi i u noćnim časovima, što neće biti slučaj sa daljom trasom prema Ivanovim koristima i Cetinju.

Siniša Luković

Koturače u unutrašnjosti stanice Mokra Ploča, foto: bokanews.me

Austrougarska je prije 99 godina izgradila žičaru Kotor - Cetinje

Austrougarska monarhija je još 1916. godine gradila žičaru od Kotora do Lovćena, prvenstveno, radi snabdijevanja svoje vojske koja je tada osvajala Crnu Goru. "Specijalne jedinice austrougarske vojske imale su veliko iskustvo u gradnji žičara u Austriji, Švajcarskoj. Gradnja se odvijala u uslovima ratnih dejstava koji su se odvijali blizu gradilišta, trase, januar 1916. godine, u veoma teškim i složenim zimskim vremenskim uslovima", piše Mirko Marušić. Žičara je imala dva kraka, od Škudre i Škaljara kod Kotora, do Krscu, pod Lovćenom, sa visinskom razlikom od gotovo hiljadu metara. i krakovi su se spajali na Krscu, a odatle je jedan krak vodio ka Cetinju. Tokom rata žičara je unekoliko oštećena, a prestala je s radom 1918. godine.

Naponski i pogonski uređaji na stanici Trollmann

Izlazna tačka i mjesto za utovar materijalana žičaru stanice Škudra
foto: radiodux.me

(P)OKRENI SE

Piše: Marina Vujačić
predsjednica Udruženja
mladih s hendikepom
Crne Gore

U Podgorici je prvog jula 2015. promovisna pjesma i spot u cilju integracije Crne Gore u Evropsku uniju. Ujedno je i obilježena trogodišnjica od početka pregovora Crne Gore s Evropskom unijom. Ovo je bila dobra prilika da, još jednom, pomenemo šta je sve urađeno za tri godine od otvaranja pregovora, ili možda da se prisjetimo kako su brzo prošle. Pjesma se zove “Pokreni se” i puna je pozitivne energije, mladosti, entuzijazma uz neizostavne promjene i “transformaciju” društva na putu ka EU. Nekako je u njoj prikazana brzina života. “Obično” oko posmatrača u spotu vidi igru, radost, rad, ljubav, prijateljstvo, prirodu Crne Gore, more, planine, krševite i brdovite predjele, u nekoliko minuta cijelu Crnu Goru. Onaj ko se zagleda bolje ili pogleda spot još nekoliko puta vidi još puno toga. Ja vidim par gestova koji nekima život znače. Vidim djevojku u parku koja gestom prevodi naziv pjesme, koja nas poziva da se pokrenemo i koja pred kraj spota prevodi logo i brend cijelog procesa integracije “Ja za Evropu, Evropa za mene”. To je, u stvari, ključna poruka iz koje se povlače mnoge druge, a prije svega pitanje koliko smo mi za sebe same, prije nego za Evropu? Prije mjesec dana imali smo edukativnu radionicu s tužiocima i neizostavna tema u okviru priče o diskriminaciji osoba s invaliditetom je svakako bila diskriminacija

u pristupu objektima i površinama u javnoj upotrebi. Međutim i ovog puta i ovdje, kao i svugdje do sada, se čula ista rečenica: “Pogriješili ste nadležnost, mi nijesmo odgovorni”. I dok god tako mislimo, svi pojedinačno ili u grupi, kao stručnjaci koji se bavimo sopstvenim zanimanjem, mi se ne pokrećemo već stojimo u mjestu. Stojimo u mjestu godinama dok pronalazimo nadležnosti i dok se oslobađamo odgovornosti. A svi smo odgovorni, iako oni, koji pokušavaju pronaći adekvatne razloge ili bolje reći izgovore “za odbranu” zaboravljaju da život prolazi. On ne čeka u mjestu. Čini se nekako da se sve pomijera, ali ipak pogledam oko sebe i dalje vidim da se grade saobraćajnice bez spuštenih ivičnjaka na pješačkim prelazima, objekti i nove zgrade i dalje samo imaju najosnovnije elemente pristupačnosti (rampu, ali ne uvijek s adekvatnim nagibom i lift u kojem često budu ugrađeni senzori, a ne reljefne ili tek Brajeve oznake). A na svakom mjestu o pristupačnosti i dalje pričamo samo s aspekta osoba s invaliditetom i toga kako njima “treba”, zaboravljajući sve druge kategorije: djecu, roditelje, starije ljude, gojazne i sl, kojima približno jednako treba.

Možda je razlog sporog napretka u ovoj oblasti to što još uvijek ne shvatamo odgovornost prema osobama s invaliditetom ili zato što zaista ne razmišljamo dovoljno. Ko zna koliko je još razloga, ali je makar za početak neophodno da smo svjesni da ne radimo i da nijesmo uradili dovoljno. Ipak, u praksi nije tako. Članica sam Savjeta za razvoj nevladinih organizacija, za oblast djelovanja: zaštita i unapređenje ljudskih

prava. Skoro smo na sjednici razmatrali Izvještaj o realizaciji Akcionog Plana Strategije razvoja nevladinih organizacija za 2014. godinu. U Akcionom planu ove Strategije definisana je mjera: “Obezbijediti pristupačnost prostorija organa državne uprave za osobe s invaliditetom i osobe smanjene pokretljivosti”, a čiju realizaciju Savjet može da inicira. Na osnovu izvještaja državnih organa jasno je samo jedno, da prilikom izvještaja o realizaciji ove mjere niko nije konsultovao Pravilnik o bližim uslovima i načinu prilagođavanja objekata za pristup i kretanje lica smanjene pokretljivosti i lica sa invaliditetom. Činjenica je da ni državni organi ili ne znaju ili ne žele da se upoznaju sa standardima pristupačnosti. Usko tumačenje pristupačnosti za osobe s invaliditetom od strane državnih organa većinski je svedeno na postojanje prilazne rampe. Ocjene su date “golim okom” i samim tim su, u najvećoj mjeri, apsolutno netačne. Primjer koji oslikava ne samo nepotpunost informacije nego jednim dijelom i neodgovornost je i primjer Ministarstva održivog razvoja i turizma u čijoj nadležnosti je Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata i koje je definisalo standarde pristupačnosti Pravilnikom. U izvještaju koji su dostavili Savjetu navodi se kako je ovo Mnistarstvo: “obezbijedilo pristupačnost svojih prostorija za osobe s invaliditetom i osobe smanjene pokretljivosti, ali ima za cilj da i dalje poboljšava uslove za osobe s invaliditetom i osobe smanjene pokretljivosti”. Uz kontradiktornost navoda, na jednoj strani, uz konstataciju da je obezbijedilo pristupačnost, a na drugoj, uz tvrdnju da

A DIFFERENT VIEW – MOVE / TURN AROUND
In the article *Move / turn around* the author draws attention to the narrow interpretation of accessibility for people with disabilities by the state bodies, mainly reduced to the presence of access ramp. Evaluations are given merely by looking at it as she says, and therefore are mostly inaccurate. The term 'people with disabilities' does not only refer to wheelchair users, and accessibility does not apply only to direct entrance or any ramp regardless to its slope. If we could see the space from other point of view, not only from our own, accessibility would become much broader concept in our heads, one to learn of and build in accordance with universal needs and rights.

će se i dalje raditi na “poboljšanju uslova”, se jasno vidi “strah” od priznavanja da upravo oni koji su definisali standarde nijesu iste obezbijedili do kraja. Tako su na primjer govornice u salama ovog Ministarstva podignute, bez mogućnosti da im pristupe korisnici invalidskih kolica, nagib rampe na ulazu nije adekvatan... Standardi pristupačnosti za osobe oštećenog vida nijesu obezbijeđeni. Međutim, ništa od ovoga nije navedeno u izvještaju Ministarstva već samo opšta konstatacija koja može da znači sve ili ništa od zavisnosti koliko znanja ima onaj koji je čita i tumači. Ministarstvo nauke u izvještaju navodi da je: “Kabinet ministra nauke pristupačan za osobe s invaliditetom i osobe smanjene pokretljivosti, pa u tom smislu nije postojala potreba za adaptiranjem prostora. Prostor u kome su smještene kancelarije Ministarstva nauke (u stambenom dijelu Vektre), nije pogodan za adaptiranje u smislu obezbjeđivanja olakšanog kretanja osoba s invaliditetom i osoba smanjene pokretljivosti”. Međutim, nije jasno da li

Fotografija je napravljena prilikom simulacije koju je UMHCG organizovao prošle godine

je ovakva konstatacija Ministarstva proizvoljna ili je zaista nastala na osnovu analize i idejnog rješenja projekta u kojem su arhitekta izvele zaključak da nije moguće rekonstruisati i prilagoditi prostor. Na isti način je i Zavod za statistiku dao ocjenu, navodeći da “arhitektura zgrade Zavoda za statistiku (iz 1949) u kojoj su zidovi od klesanog kamena, onemogućava adaptaciju radi obezbjeđivanja pristupačnosti osobama sa invaliditetom ili osobama smanjene pokretljivosti”. Kada pročitam ovakve navode uvijek se sjetim zgrade Skupštine San Marina iz XII vijeka, kao i zgrade Pravnog fakulteta u Beču, jednog od najstarijih fakulteta u Evropi, koji pored omogućenog prilaza, ulaska, i kretanja osobama s fizičkim invaliditetom omogućava i orijentaciju osobama oštećenog vida.

Uprava za antikorupcijsku inicijativu je navela da koristi poslovni prostor u zgradi “Vektre”, s liftom kome se može pristupiti s prizemlja, tj. centralnog ulaza zgrade i iz podrumskih prostorija gdje se nalazi parking. Uprava je navela da je “prilaz zgradi sa spoljne strane, odnosno s ulice, omogućen putem kosih prilaza s tri strane objekta, i to: kod zgrade T-coma, zgrade CKB banke i kod Hipo Alpe Adria banke”.

Misli se na prilaz na slici, pa bi bilo suvišno komentarisati tačnost navedenog. Fotografija je napravljena prilikom simulacije koju je UMHCG organizovalo prošle godine

u aprilu mjesecu. Na fotografiji se nalazi predstavnica Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori, kojoj je na “simboličan način prikazana pristupačnost” s namjerom da se pokaže koliko neke rampe mogu biti neupotrebljive i bezbjedonosno nesigurne i opasne.

Problemi pružanja netačnih informacija najviše se ogledaju u posljedicama koje takve informacije izazivaju. Prije svega, navođenjem netačnih informacija nadležni u državnim organima se oslobađaju odgovornosti da bilo šta preduzmu u narednom periodu kako bi ispunili ovu mjeru, a usvajanjem takve informacije Savjet, ili bilo koje drugo tijelo i organ bi bili onemogućeni da iniciraju bilo kakve postupke i aktivnosti u cilju omogućavanja pristupačnosti u punom smislu te riječi, kroz obezbjeđivanje nesmetanog prilaza, ulaska, boravka i rada u objektima u kojima su smješteni organi državne uprave i to osobama s invaliditetom i osobama smanjene pokretljivosti. Osobe s invaliditetom nijesu samo korisnici kolica, a pristupačnost nije samo ravan ulaz ili bilo kakva rampa bez obzira na to kakav je i koliki njen nagib. Kad o prostoru ne bi razmišljali samo iz sopstvenog ugla i gledali sve u pravcu sopstvenih očiju, pristupačnost bi u našim glavama predstavljala mnogo širi pojam, pojam o kojem bismo bili u stanju da učimo i da tako prostor gradimo u skladu s univerzalnim pravima i potrebama.

NAGRADA MIS VAN DER ROE STUDIJU BAROCI/BEIGA ZA DVORANU FILHARMONIJE U ŠĆEĆINU

Piše: arh. Borislav Vukičević

JEDNOSTAVNOŠĆU do kompleksnosti

EUROPEAN UNION PRIZE FOR CONTEMPORARY ARCHITECTURE – Mies Van der Rohe Award for 2015, was awarded to Studio Barozzi / Veiga from Barcelona for their Philharmonic Hall Szczecin in Poland. „We wanted - as in music - to reinterpret Classical morphology, to compose something complex, but with very simple movements that can be understood by everybody“, says the winning Italian-Spanish team. „The winning project, the Philharmonic Hall Szczecin, in Szczecin, Poland, signed by Barozzi / Veiga, and in collaboration with Studio A4 finds a convincing formal and spatial strategy for a city which strives for a better future in a fast changing economy and social patterns“, the jury said in their official statement.

Misova nagrada - ili zvanično: Priznanje Evropske unije za savremenu arhitekturu - Nagrada Mis van der Roë (European Union Prize for Contemporary Architecture - Mies van der Roë Award), nosi ime velikog njemačko-američkog arhitekta i dodjeljuje se bijenalno, tj. svake druge godine. Predstavlja najprestižnije priznanje za arhitektonsko ostvarenje realizovano na tlu Evrope u protekle dvije godine. Uz Misovu nagradu ide ček na 60.000 eura, što je čini i najvisočijom nagradom za arhitekturu u Evropi. Pored Glavne nagrade dodjeljuje se i Specijalna pohvala za realizaciju iza koje stoji mladi arhitekt ili arhitektonska praksa koja se tek pojavila na sceni (Emerging Architect Special Mention). Uz Specijalnu pohvalu ide ček na 20.000 eura.

Od ovog ciklusa nagrade (2013- 2015) uvedena je novina: dodjeljuje se i Arhitektonska nagrada za mlade talente (Young Talent Architecture Prize). Naime, studenti završne godine master studija sa 40 renomiranih arhitektonskih škola diljem Evrope, u prilici su da nominuju svoje master-radove za pomenutu nagradu. Misovu nagradu finansira i organizuje Evropska komisija u saradnji sa Fondacijom Mis van der Roë sa sjedištem u Barseloni, gdje je osmog maja bila upriličena svečana dodjela nagrada ciklusa 2013-2015, upravo u Misovom paviljonu (sadašnji paviljon je replika originalnog paviljona iz 1929. godine, kojim je Mis van der Roë predstavio Njemačku na velikoj Međunardonjoj izložbi u Barseloni).

Dvorana Filharmonije u Šćećinu, Misova nagrada ciklusa 2013- 2015, Estudio Barozzi/Veiga, 2014.

Lista finalista ovogodišnje Misove nagrade pojavila se krajem februara, a žiriju je palo u zadatak da izabere pobjednika među pet vrhunskih realizacija: dva muzeja (Pomorski muzej Danske u Helsinguru, BIG- Bjarke Ingels Group, te Umjetnički muzej u Ravensburgu, u Njemačkoj, LRO- Arno Lederer, Jórunn Ragnarsdóttir, Marc Oei), studentskog centra (The Saw Swee Hock, u Londonu- O'Donnell + Tuomey),

vinarije (Antinori, u Bardinu- San Kašano in Val di Pesa, Italija- Archea Associati) i naravno- koncertne dvorane (Dvorana Filharmonije u Šćećinu, u Poljskoj- Estudio Barozzi/Veiga). Ako je bilo suditi po trendu, onda su muzeji i koncertna dvorana imali najviše šansi, zato što su dvije od posljednje četiri Misove nagrade dodijeljene muzejima, a druge dvije koncertnim dvoranama. I upravo to se

desilo, trend je nastavljen, Nagrada Mis van der Roe, ciklusa 2013-2015, pripala je Studiju Baroci/Beiga (Estudio Barozzi/Veiga, Barcelona) za Dvoranu Filharmonije u Šćećinu, u Poljskoj. Realizacije koncertnih dvorana su u pravilu vrlo zahtjevne, i u finansijskom i u svakom drugom pogledu, i relativno često se dešava da budžet i rokovi izgradnje budu probijeni. Dešava se i da izvođači

Koncertni dom u Ščečinu, Franz Schwechten, 1884.

radova nisu na visini zadatka. Razloge bi trebalo potražiti, između ostalog, i u činjenici da se gotovo po pravilu radi o vrlo ambicioznim i inovativnim projektima od velikog značaja za gradove koji stoje iza njih, što podrazumijeva i insistiranje na inovativnim tehnikama građenja i najvišim akustičkim standardima, tako da najčešće nije moguće u potpunosti predvidjeti troškove.

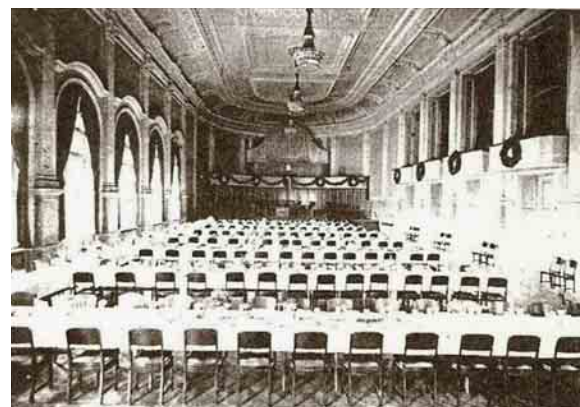
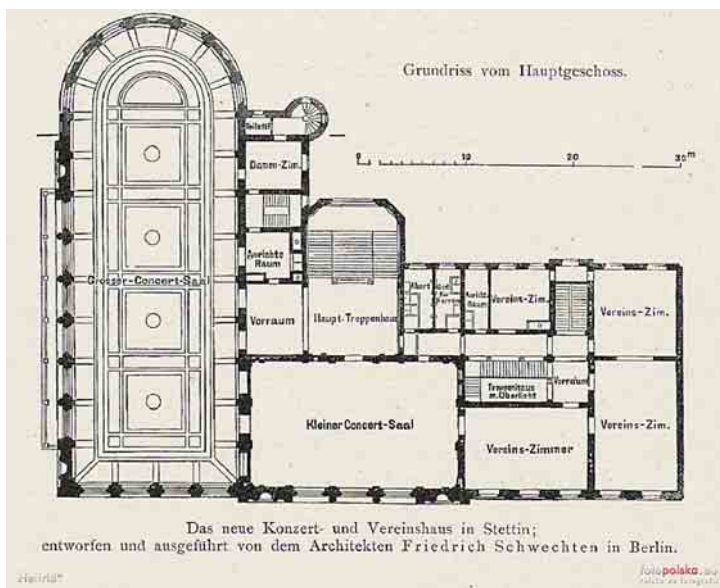
Par dana prije svečanog otvaranja nove Dvorane Filharmonije u Parizu - koje je bilo zakazano (i upriličeno) 14. januara, mediji su prenijeli vijest da je Žan Nuvel, poznati francuski arhitekt, autor projekta, saopštio da je primoran da bojkotuje otvaranje zbog toga što su gradske vlasti namjeravale da otvore zgradu koja po njegovom mišljenju još uvijek nije bila dovedena u stanje koje je bilo predviđeno projektom. Istovremeno se odrekao autorstva nad projektom i podnio tužbu protiv Grada Pariza i menadžera projekta

izgradnje Dvorane Filharmonije navodeći u tužbi da je menadžer na sve načine pokušavao da smanji troškove izgradnje i da je zbog toga "arhitektura stavljena na muke" i da su "mnogi detalji sabotirani". Na stranu što su troškovi izgradnje narasli sa inicijalno predviđenih 170 miliona eura, u vrijeme kada je počela gradnja, 2006. godine, na 390 miliona, ali ni to nije konačna cifra. Nuvel je izgubio na sudu, jer, navodno, nije bio u stanju da adekvatno dokumentuje svoje optužbe. U aprilu je saopšteno da će sve kulturne aktivnosti u zgradi biti suspendovane preko ljeta da bi radovi bili nastavljeni. Takođe, inicijalno je bilo predviđeno da Elfi (Elphi- Elbphilharmonie), zgrada Filharmonije koja se po projektu proslavljenog švajcarskog tandema Herceg & de Meron od 2007. godine gradi u Hamburgu, u Njemačkoj, košta 241 milion eura. Kako je gradnja tekla troškovi su rasli i posljednje oficijelne prognoze kažu da

će cijena izgradnje iznositi 789 miliona eura. Svečano otvaranje je zakazano za 12. januar 2017. i veliko je pitanje o kojoj će se cifri govoriti kada se podvuče posljednja linija ispod računa.

U Ščečinu su, za divno čudo, stvari tekle neubičajeno glatko - i to od samog početka, od trenutka kada je raspisan međunarodni, otvoreni konkurs za idejno rješenje buduće Dvorane Filharmonije, pa do svečanog otvaranja koje je bilo upriličeno petog septembra prošle godine. Samo šest godina nakon konačnog usvajanja projekta i početka gradnje, Ščečin je dobio novi objekat velike simboličke snage i to za gotovo zanemarljivih 30 miliona eura, kada je riječ o reprezentativnim objektima te vrste. Fabricio Baroci i Alberto Beiga su i prije osvajanja Misove nagrade bili relativno poznati u evropskim okvirima. Zajednički su osnovali Studio Baroci/Beiga 2004. i od tada su osvojili brojne nagrade na

Velika sala Koncertnog doma u Ščećinu

Koncertni dom u Ščećinu, osnova prvog sprata

nacionalnim, španskim i italijanskim, i međunarodnim (mahom evropskim) arhitektonskim konkursima, ali treba istaći da trenutno, uz Dvoranu Filharmonije u Ščećinu, Baroci/ Bega imaju još samo jednu realizaciju - Komplex Sjedišta uprave vinogradarske regije Ribera del Duero, na obodu gradića Roe, u Španiji. U svom portfoliju Baroci/ Beiga uglavnom imaju projekte javnih objekata: muzeja, koncertnih dvorana, škola i poslovnih zgrada (barozziveiga.com). Njihov rad je prezentovan na brojnim izložbama, a dobitnici su i većeg broja nacionalnih i međunarodnih nagrada za djelovanje na polju arhitekture. Studio Baroci/Beiga se prošle godine našao na prestižnoj godišnjoj listi Projektantske/dizajnerske avangarde (Design Vanguard) iza koje stoji ugledni američki arhitektonski časopis Architectural Record, što je vrlo pouzdan pokazatelj visokih pozicija koje tandem drži na međunarodnoj arhitektonskoj

sceni. U takvoj konstelaciji, odluka da ovogodišnja Misova nagrada pripadne upravo tandemu Baroci/Beiga nikoga nije iznenadila.

Ščećin se nalazi na samom sjeveroistoku Poljske, na obali Baltičkog mora, na ušću rijeke Odre, na samoj granici sa Njemačkom. Centar je vojvodstva Zapadna Pomeranija i sedmi je grad po veličini u Poljskoj sa 375.000 stanovnika. U posljednjih dvadesetak godina broj stanovnika Ščećina opao je za 25.000 što je u prvom redu posljedica iseljavanja nakon što je 2004. Poljska pristupila Evropskoj uniji, te pada nataliteta i činjenice da imućniji građani preferiraju život u ruralnim zonama van granica gradskog područja. Velika obnova grada koja je Ščećinu udahnila karakter sprovedena je osamdesetih godina XIX vijeka po urbanističkim planovima i smjernicama velikog Žorž-Ežena Osmana, kojega pamtimo po najvećem urbanističkom zahvatu u XIX

vijeku - velikoj obnovi Pariza u vrijeme Drugog carstva, tj. Napoleona III. Zgrade podignute u vrijeme obnove u Ščećinu su svojevrsni katalog svih dominantnih arhitektonskih trendova XIX vijeka - od neogotike, neorenesanse i neobaroka, preko rundbogenstila, neoklasicizma i akademizma, sve do stila art-nuvo na prelazu vjekova.

U suštini, riječ je o arhitektonskim trendovima koji su bili karakteristični u tzv. vilhelmsko doba - period vladavine cara Vilhelma II - od 1890. do početka Prvog svjetskog rata. Osamdesetih godina pretprošlog vijeka, na talasu velike obnove, u Ščećinu je podignuto i nekoliko značajnih javnih zgrada, među kojima se posebno isticala tzv. Koncertna kuća ili Koncertni dom (Konzerthaus) sa velikom (32.4 X16 m) i malom dvoranom. Obje dvorane su bile polivalentne, višenamjenske, što će reći da nisu korišćene isključivo za koncerte. Dom je

u prizemlju imao ekskluzivni restoran, kafanu u bečkom stilu i bilijar salu, a imao je i nekoliko salona - što većih, što manjih - u kojima se sastajala tadašnja kulturna elita. Na spratu su se nalazile dvije pomenute dvorane te još nekoliko salona. U jednom od salona su se okupljali članovi vrlo uticajnog Saveza mladih trgovaca, koji je organizovao čitav niz kulturnih dešavanja. U drugim su se okupljala kulturna društva, držana su predavanja, te recitatorska i debatna takmičenja, a organizovane su i izložbe, razne svečanosti i druga dešavanja. Koncertni dom je dugi niz godina bio glavno stjecište javnog života starog Šćećina, mada treba naglasiti da ni dvorane, ni ostali prostori nisu pripadali muzičarima i da je vremenom cijena zakupa rasla, sve do trenutka kada su dvorane postale nedostupne muzičarima, što se vrlo negativno odrazilo na muzički život u gradu.

Autor projekta Koncertnog doma je bio Franc Švehten, arhitekt iz Berlina. Švehten je dom projektovao u stilu akademskog neoklasicizma, odnosno neorenesanse, sa elementima neobarokne dekoracije. Dom je otvoren 1884. godine. Imao je uređenu baštu sa restoranom i fontanom. Služilo je svrsi sve do Drugog svjetskog rata kada je podijelio sudbinu često bombardovanog grada i pretvoren u ruinu. Nakon rata, pedesetih godina, pokrenuta je inicijativa da se ruinirana zgrada obnovi i da se u njoj smjesti kabare. Čak je urađen i projekat obnove da bi na

kraju bila donijeta politička odluka da duhu novog vremena ne odgovara ni ideja da se zgrada obnovi, ni planirana namjena. Nakon što je zgrada srušena, 1962. godine, na njenom mjestu se nalazio parking a onda je sredinom prošle decenije donijeta odluka da se baš na tom mjestu, dakle na mjestu gdje se nekada nalazio Koncertni dom, gradi nova, velelepna Dvorana Filharmonije. Šćećin je dugi niz godina po okončanju Drugog svjetskog rata tavorio kao sivi, provincijalni grad iza Gvozdene zavjese, ponosan na rečenicu iz čuvenog govora Vinstona Čerčila iz 1946. o Gvozdenoj zavjesi: "Od Šćećina na Baltičkom moru, do Trsta na Jadranskom moru, Gvozdена zavjesa se spušta preko Evropskog kontinenta", i istrajan u pokušajima da pređe preko činjenice da se do okončanja Drugog svjetskog rata zvao Štetin (Stettin) i da je bio prosperitetni lučki i trgovački grad na tlu Njemačke. Prije rata u Šćećinu je živjelo oko 400.000 Njemaca da bi nakon rata svi preživjeli Njemci bili protjerani i u njihove kuće i stanove useljeni Poljaci iz djelova istočne Poljske, koji su nakon rata pripali Sovjetskom savezu.

Tek nakon pristupanja Poljske Evropskoj uniji 2004. otvorile su se brojne razvojne šanse i počelo je da se razmišlja o novom identitetu grada.

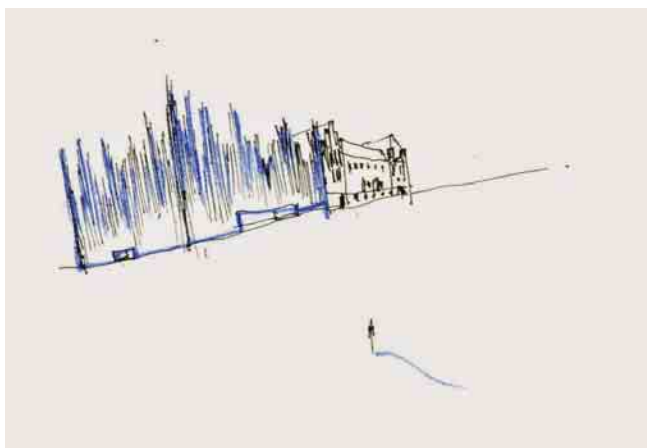
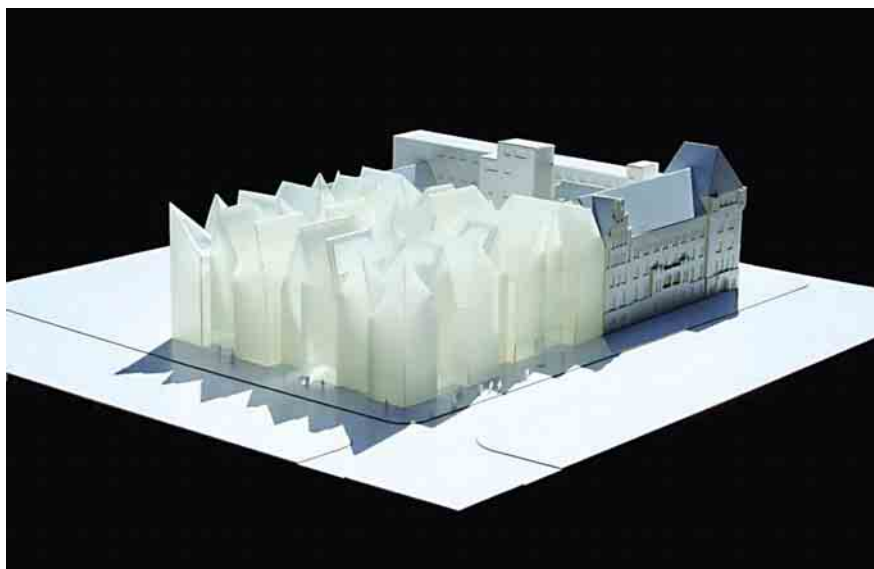
Ideja o izgradnji nove Dvorane Filharmonije datira u vrijeme prije rušenja Koncertnog doma, da bi bila ozbiljno uzeta u razmatranje tek 2004. godine, kada je iza te ideje stao tzv. Odbor građana, vrlo

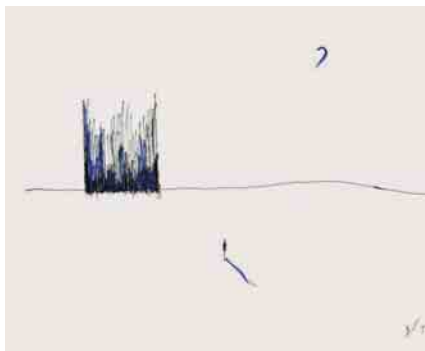
agilna organizacija koja je gotovo tri godine uporno istrajavala na toj ideji da bi konačno, u oktobru 2006. godine, Grad Šćećin raspisao "Otvoreni, jednostepeni, međunarodni arhitektonski konkurs za idejno rješenje buduće zgrade Dvorane Filharmonije na raskrsnici ulica Malopolske i Matejkove u Šćećinu". Organizaciju i sprovođenje konkursa preuzeo je Savez arhitekata Poljske (SARP)- ogranak u Šćećinu. Na Konkurs je stiglo 44 rada, mahom iz Poljske. Konkursni žiri koji je brojao 11 članova, donio je u junu 2007. godine odluku da se prva nagrada dodijeli Studiju Baroci/Beiga.

Druga nagrada je dodijeljena Arhitektonskom birou Now iz Łoda, koji je predložio rješenje koje je, navodno, bilo reminiscencija na srušeni Koncertni dom (sva nagrađena rješenja su na adresi ronet.pl). Premise koje su poslužile kao osnova konkursnog rješenja tandemom iz Barselone ukazuju na postojanje svijesti o potrebi da se kroz projekat Dvorane Filharmonije udahne novi život Šćećinu. "Grad je sada suočen sa šansom da pristupi Evropi kompletno renoviran, vedar, istrajan pred novim izazovima, otvoren svim svojim građanima i posjetiocima",

Dvorana Filharmonije
u Šćećinu, maketa

Dvorana Filharmonije u Šćećinu, skice

stoji u obrazloženju uz konkursno rješenje pod šifrom 375498. Rješenje Studija Baroci/Beiga je crpilo svoju ekspresionističku snagu iz želje da se probudi duh pospalnog grada, te da se gradu podari novi fizički simbol i novi orijentir, što je bio,

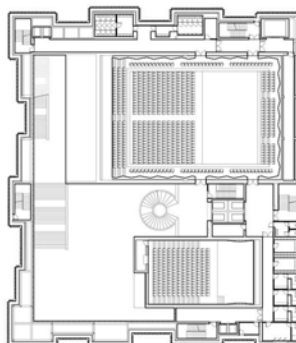
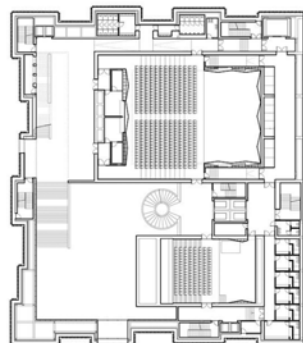
ispostaviće se, vrlo rizičan potez koji je na kraju ipak urodio plodom. Svjesni da publika zainteresovana za koncertna dešavanja čini neznatan dio gradske populacije, te da “obraćanje” isključivo tom uskom krugu ne bi dalo željene rezultate, Baroci/Beiga nisu ograničili svoje djelovanje isključivo na parking prostor u Malopolskoj ulici, već su odlučili da svojim rješenjem angažuju čitav grad i čitav region Baltika. Pogotovo

Njemce koji žive s one strane granice. “Naša ideja je rođena iz okolnog prostora”, kažu Baroci/Beiga, “iz strmih krovova i upečatljive vertikalne podjele na fasadama okolnih stambenih zgrada, iz neogotičke ornamentacije susjedne zgrade Uprave policije, iz digniteta i načina na koji crkve u Šćećinu streme u visinu, teških i sterilnih neoklasicističkih zgrada, šiljaka i kupola koje možete lako naći po čitavom gradu. Iste reference smo pronašli u industrijskoj arhitekturi Šćećina, u njegovom ponosnom srcu, u luci, u brodogradilištu, u visokim i vitkim konstrukcijama lučkih kranova, u jarbolima brodova što se uzdižu u nebo. Težili smo da nađemo ravnotežu između tla i stremećih vertikalnih elemenata. U to ime, uzeli smo da je Dvorana Filharmonije u Šćećinu svojevrsni muzički instrument. Taj instrument smo napravili od elemenata što smo ih pronašli u gradu, ali smo pazili da to bude nov, živ organizam, čija muzička duša i čista snaga privlači pu-

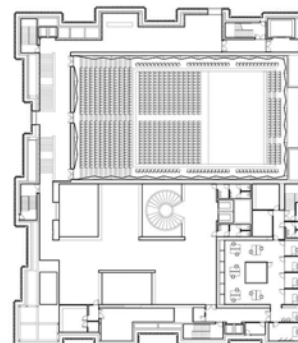

Dvorana Filharmonije u Ščećinu, osnova prizemlja i prvog sprata

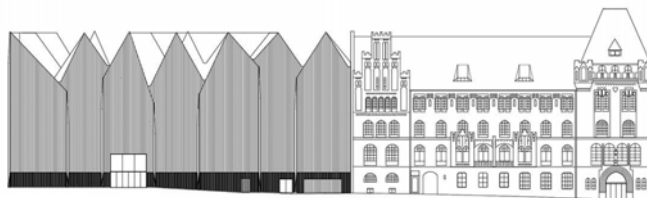

Dvorana Filharmonije u Ščećinu, osnova drugog i posljednjeg sprata

bliku. Početna tačka su bile orgulje, jedan vrlo složen muzički instrument, koji je kao i naša zgrada sačinjen od mnogo malih elemenata uklopljenih u savršenu cjelinu, koja savršeno odgovara mjestu na kojem se nalazi. Forma orgulja je za nas perfektna refleksija ideja ekspresionističke arhitekture. Stoga je oblikovanje zgrade krenulo od vertikalnih elemenata, koje smo zatim grupisali u veće zasebne cjeline, ili jedinice, da bi se te jedinice na kraju stopile u jedinstvenu cjelinu, u jedan instrument - na način na koji su to radili arhitekti ekspresionisti, koji su nas i motivisali da tako postupimo“.

Izgradnja Dvorane Filharmonije je počela 2011. godine. Bila je to prva značajnija javna zgrada u Ščećinu nakon 30 godina. Građena je skoro u potpunosti od betona, sa elementima čelične konstrukcije na obodima, u zoni glavnog hola. Ukupna izgrađena površina zgrade nad zemljom je 12.734 m², sa dva podzemna nivoa za parkiranje kapaciteta 157 automobila. Zgrada je kompaktnog volumena sa fasadama koje “meandri-
raju“, što će reći da su ravni fasade izlomljene u nepravilne, pravougaone djelove koji se pružaju čitavom visinom i koji u nepravilnim razmacima ulaze iza linije fasade nekih dva i po metra i to u dva koraka od 1.25 m da bi se zatim vratili. Taj formalni efekat je podređen neogotičkom karakteru zgrade koji je zapravo zacrtan izdvojenim, relativno uskim fasadnim vertikalama što se završavaju oštrim zabatima. Primarni volumen zgrade je zapravo klaster apstrahovanih vertikalnih

Dvorana Filharmonije u Ščećinu, fasada (Malopolska ulica)

volumena pod oštrim zabatima, tj. klasterom kosih krovova jakog nagiba.

Dakle, u par vrlo jednostavnih formalnih poteza volumenu zgrade je udahnut pseudo-gotički duh koji savršeno odgovara kontekstu bivšeg njemačkog grada na obali Baltičkog mora. Fascinantan je način na koji Dvorana Filharmonije uspostavlja kontakt sa sumornom, neogotičkom zgradom od tamno crvene cigle u kojoj je danas smještena Uprave policije. Da bi shvatila veličina tog poteza samo treba pogledati druga konkursna rješenja u svjetlu odnosa nove zgrade sa zgradom Uprave policije. Ta zgrada je sagrađena 1905. u tzv. neogotičkom stilu karakterističnom za sjever Njemačke i dijeli blok sa Dvoranom Filharmonije.

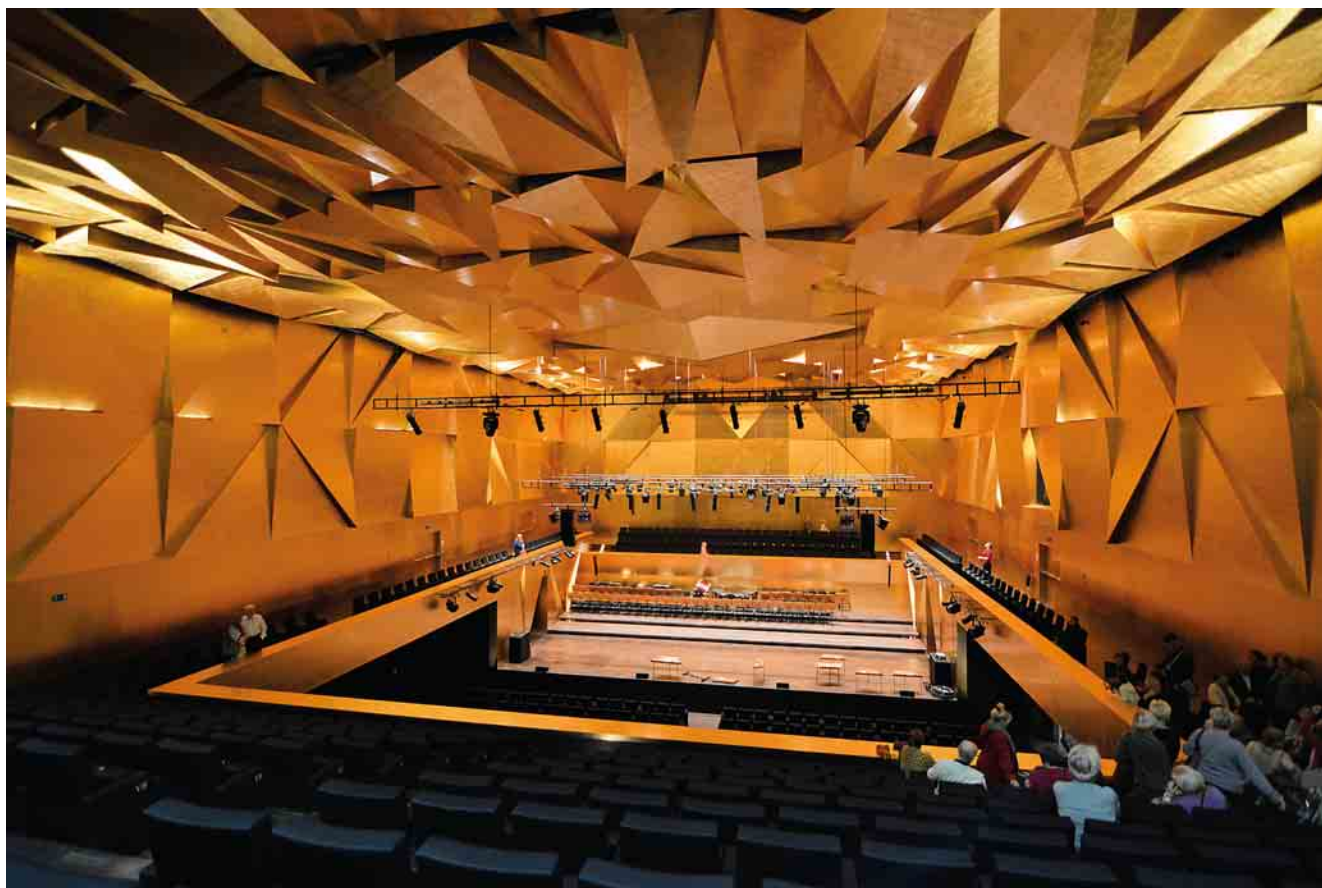
Sa jedne strane imamo blještavu novu zgradu a sa druge imamo ozloglašenu zgradu policije u kojoj je tokom Drugog svjetskog rata bio smješten Gestapo, a nakon rata čitav niz službi tajne i regularne policije. Kroz materijalizaciju fasade,

riječ je o dvostrukoj, ili dvoslojnoj fasadi od translucentnog stakla - što će reći da to staklo nije providno, ali da propušta svjetlost, zgradi je dodat vrlo specifičan kvalitet. U prvom redu, fasada je podređena ideji "uniformnog" eksterijera zgrade koji je opet u vrlo složenoj interakciji sa sumornim kontekstom i to na vrlo eksplicitan način. Što se tiče tehnoloških svojstava fasade ne samo što je između slojeva fasade provučen dobar dio instalacija i što fasada predstavlja izvrsnu izolaciju i akustičnu, sa

Dvorana Filharmonije u Ščučinu

Simfonijska sala Dvorane Filharmonije u Ščecinu- Sala Sunca

unutrašnje strane, i termičku, sa spoljašnje strane, fasada je iznutra opremljena i LED osvjetljenjem koje omogućava da zgrada može da zasija u raznim bojama ali i da čitav volumen zgrade postane jedinstvena, sjajna cjelina koja blješti poput kristala. Vertikalnosti eksterijera, tj. fasada, doprinose i aluminijski vertikalni profili pravougaonog oblika sa dužom stranom postavljenom upravno na fasadu. Profili su postavljeni na razmaku od 20 santimetara.

Obloga krova varira u zavisnosti od toga da li se nalazi iznad glavne sale, gdje je potrebno bilo naglasiti i akustična i termička svojstva, a paralelno rješavati i problem propuštanja svjetlosti, ili iznad drugih zona, gdje su termička svojstva uz uslov propuštanja svjetlosti na pojedinim mjestima bila u prvom planu. Dvorana filharmonije sadrži simfonijsku salu sa približno 1.000 sjedišta i salu za komornu muziku sa približno 200 sjedišta. Pored prostranog ulaznog hola, tj. foajea, zgrada sadrži i vrlo zanimljiv prostor na četvrtom spratu koji je prvenstveno namijenjen za organizovanje konferencija i izložbi, kojem se pristupa spiralnim stepeništem, a

Simfonijska sala Dvorane Filharmonije u Šćećinu- Sala Sunca

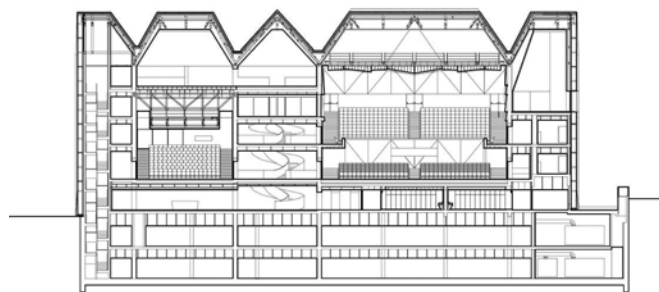
koje svojom formom razbija monotoniju sveprisutnog ortogonalnog rastera i posjeduje gotovo skulpturalne kvalitete što ga čini spektakularnom prostornom senzacijom.

Dakle, dvorana nije podređena isključivo muzičkim dešavanjima mada joj je to primarna funkcija. Koncipirana je na način da može poslužiti i drugim kulturnim programima zahvaljujući čitavom nizu različitih ambijenata unutar zgrade, odnosno nizu manjih, otvorenih i zatvorenih javnih prostora, koji variraju veličinom, osvjetljenošću i završnom obradom. Zamišljeno je da se u nekoj idealnoj varijanti svi ti prostori mogu koristiti simultano - što implicira na pomno prstudiranu i vrlo specifičnu prostornu organizaciju.

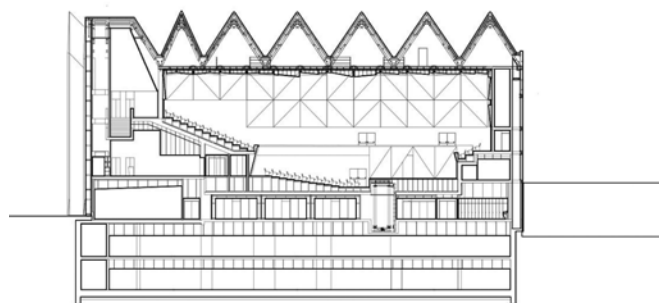
Glavni ulaz u zgradu je iz Malopolske ulice. Nakon što uđe u gotovo apstraktnu, zenitalno osvjetljenu prazninu prostranog

hola-u najvisočiji i najveći otvoreni prostor u zgradi, u prostor koji plijeni svojom svedenošću, ozbiljnošću i strogoćom, i koji se proteže kroz sve četiri etaže zgrade, posjetilac se vrlo lako orijentira. Kontra ulazu, sa lijeve strane, nalazi se primarno stepenište koje vodi na prvu etažu sa koje se pristupa većoj sali ili simfonijskoj sali, a sa desne strane su kafeterija i spiralno, sekundarno stepenište, kojim se pristupa komornoj sali i na koje se veže izlaz iz simfonijske sale, te VIP soba i konferencijsko-izložbeni prostor koji je smješten ispod samog krova. Taj prostor kao da lebdi iznad velikog hola, gradeći vrlo poželjne relacije sa prizemljem.

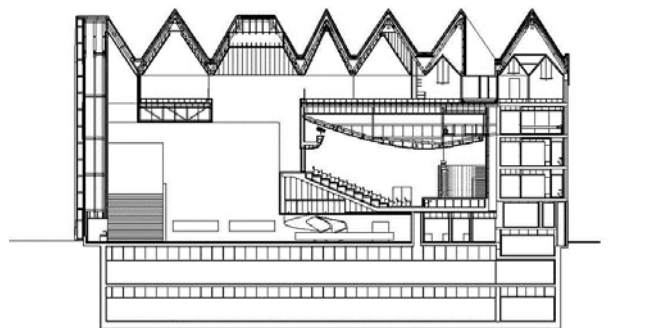
Glavna sala - Sala Sunca ima tačno 951 sjedište. To je vrlo topao i blještav prostor koji je u jakom kontrastu sa hladnom ekspresivnošću eksterijera, te sa ozbiljnošću i strogošću inte-

Dvorana Filharmonije u Ščećinu
poprečni presjek

Dvorana Filharmonije u Ščećinu
presjek kroz Simfonijsku salu

Dvorana Filharmonije u Ščećinu
presjek kroz Komornu salu

5 10 20

Dvorana Filharmonije u Ščećinu, posljednja etaža

Dvorana Filharmonije u Ščećinu, foaje

rijera zgrade. Sala je dizajnirana u skladu sa centralnoevropskom tradicijom koja nalaže da svi elementi u simfonijskim salama imaju dvojaku funkciju - i akustičnu i dekorativnu. Zidovi sale su pokriveni drvenim, trougaonim akustičnim panelima jednake veličine, ali je zato plafon sale obložen panelima od istog materijala i istih svojstava čije dimenzije variraju, odnosno slijede Fibonačijev niz, što će reći da fragmentacija elemenata obloge raste kako se udaljavamo od scene. Svi elementi obloge su zatim ukrašeni zlatnim listićima, što unutrašnjost sale čini gotovo nestvarno blještavom.

UBJEDLJIVA OBLIKOVNA I PROSTORNA STRATEGIJA

Dvorana Filharmonije u Ščecínu nosi ime poljskog kompozitora Mječislava Karloviča i svečano je otvorena petog septembra 2014. godine. Zatim su uslijedili tzv. inauguracioni događaji koji su potrajali nedelju dana. Bio je to savršen povod da se, barem na trenutak, zaborave kontroverze koje su od samog početka pratile ideju o izgradnji novog doma Filharmonijskog orkestra grada Ščecína. I dok su svi, bez iznimke, bili vrlo zadovoljni interijerom zgrade, te akustičnim svojstvima i velike i male dvorane, izgleda da će biti potrebno još vremena da konzervativni dio građanstva oprostí italijansko-španskom tandemu eksterijer zgrade koji je, po mišljenju mnogih, neprimjeren centru grada kojem karakter daju zgrade podignute u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.

“Pobjednička realizacija- Dvorana Filharmonije u Ščecínu koju potpisuje Studio Baroci/ Beiga- u saradnji sa Studijem A4 iz Ščecína- pronalazi ubjedljivu oblikovnu i prostornu strategiju za grad koji teži boljoj budućnosti u ekonomskim uslovima koji se brzo mijenjaju” piše u obrazloženju žirija koji je bio zadužen za dodjelu Misove nagrade, “kao i u uslovima nestabilnih društvenih obrazaca - uspijevajući da udahne dignitet gradskom životu i da u isto vrijeme savremenim ‘spomenikom’ naglasi vrlo specifičan istorijski identitet grada. Izvanredna akustična svojstva, u koja su članovi žirija bili u prilici da se uvjere na licu mjesta, takođe su jedan od najvažnijih aspekata uspjeha ove koncertne dvorane”.

Komorna sala Dvorane Filharmonije u Ščecínu

Akustična svojstva sale su vrlo blizu onima u čuvenoj Zlatnoj dvorani Bečkog muzičkog udruženja “Muzikferajn” koja se uzima za nedostižan uzor. Stolice su specijalno dizajnirane za ovaj prostor i jedna od njihovih karakteristika je da ne proizvode nikakve zvukove. Treba naglasiti da je Sala Sunca osvijetljena i prirodnom svjetlošću i to kroz svetlarnike iznad prednjeg dijela sale i sa strane. Manja sala ili komorna sala ima 192 sjedišta. Dizajna je kao crna kutija, sa običnim, valovitim plafonom i sa otvorom iza dijela sale sa sjedištima kroz koji dopire dnevna svjetlost.

Obje sale su građene od betona, zbog akustike. Takođe, posjetilac ima osjećaj da sale “vise” u unutrašnjosti zgrade što je opet posljedica akustičkih zahtjeva.

NAGRADA MIS VAN DER ROE: Crnogorski kandidati - Villa La Tout u Jankovića Kršu

Impresivni odmak od civilizacije

Za ovogodišnju Misovu nagradu (Mies van der Rohe Award) - najprestižnije evropsko priznanje za djelovanje na polju arhitektonskog projektovanja/dizajna, nominovano je bilo 420 arhitektonskih realizacija od kojih su tri predstavljale Državu Crnu Goru.

Pored realizacija Srđana Marlovića (Srđan Marlović Architect Belgrade/ Herceg Novi - Mletačka bolnica/ Austrougraska kasarna/ Herceg Novi) i Danijela Fugenšuha u saradnji sa Majkom Šoom i Stivom Kolfildom (Arhitekt Daniel Fügenschuh ZT GMBH & King Shaw Associates - Eko zgrada Ujedinjenih nacija/ Podgorica), o kojima je bilo riječi u prošla dva broja Pogleda, Crnu Goru je predstavljao i tandem Mladen Krekić & Goran Andrejin (Businessart) projektom Villa La Tout, Jankovića Krš/ Cetinje.

Prvo što mi je palo na pamet kada sam poslije dvadesetak kilometara vožnje magistralnim putem od Podgorice ka Cetinju (M2-3) skrenuo lijevo - i nastavio uskim, freško asfaltiranim putem ka Jankovića Kršu - bilo je pitanje: zašto bi čovjek, stranac, riješio da savije gnijezdo baš na ovom nevjerovatnom mjestu?

I svakim metrom tog uskog puta, puta iz bajke, osjećao sam da sve dublje tonem u divljinu i tišinu i da sam sve dalje od civilizacije, od pomame i jurnjave, i da sam zapravo već s onu

**MIES VAN DER ROHE AWARD:
MONTENEGRIN CANDIDATES – VILLA LA
TOUT IN JANKOVICA KRS**
In previous two issues we presented Montenegrin candidates for the 2015 Mies Van der Rohe Award – the most prestigious European recognition in the field of architectural design. Specifically, projects by Srđjan Marlovic (Petrifaction) and Daniel Fugenschuh (UN Eco building in Podgorica). This issue presents the third Montenegrin candidate – Villa La Tout in Jankovica krs designed by Malden Krekic and Goran Andrejin. Villa La Tout glorifies the unique view in an utterly subtle manner. Such a concept is unusual in this area because we are not accustomed to unobtrusive architecture.

stranu ustaljenih normi i tokova, a nije prošlo ni tri minuta od kad sam skrenuo sa vrlo prometne magistarale, najprometnije u Crnoj Gori, i otisnuo se u avanturu. Odgovor je zapravo bio svuda oko mene, odgovor je bio toliko očigledan da je pitanje u jednom trenutku izgubilo svaki smisao. Dakle, ključni razlog postojanja Ville le Tout bio je u toj iskonskoj sinergiji elementa koju sam osjećao svuda oko sebe, u tom impresivnom odmaku od civilizacije, u toj bogomdanoj distanci koja nije iziskivala fizički napor vrijedan pomena ali jeste podrazumijevala specifičan odnos prema životu, posebnu svijest, te vrlo promišljen i jasan redosljed prioriteta kada je riječ o gradnji kuće, odnosno doma. Odabir lokacije, odnosno poželjnog okruženja - prvi je korak - a u ovom slučaju je taj prvi korak obećavao. Ili drugim riječima, nije čest slučaj da vrlo snažno osjetimo razloge zbog kojih neka kuća postoji, prije nego što ugledamo tu kuću. Čovjek koji je, sticajem okolnosti, proputovao bijeli svijet uzduž i poprijeko - i riješio da potraži utočište baš na ovom našem ljutom kršu, zaraslom u još ljuću draču - odlično je znao i što

želi i što mu je činiti. Opet, nije čest slučaj da su razlozi zbog kojih je neko podigao kuću na nekom mjestu sasvim jasni. Konkretno povod bi svakako bio u tom širokom pogledu na Skadarsko jezero sa mjesta gdje je kuća podignuta, i dok sam sporo vozio uskim putem kroz divljinu, znao sam da ću u jednom trenutku ugledati Skadarsko jezero, a odmah zatim i kuću, ali se ipak desilo da je prizor koji se otvorio pred mnoštvom nadmašio sva moja očekivanja.

Pogled sa Jankovića krša u pravcu istoka, na sjeverozapadni dio Skaradskog jezera, na dio koji gravitira Rijeci Crnojevića, odnosno istoimenoj rijeci, i dalje, preko cijelog jezera sve do Crmnice i Krajine, fascinantno je, u najmanju ruku. Kada bih pokušao da tu fascinaciju razložim, bojim se da ne bih daleko odmakao, ali recimo da u prvom planu imamo blagu padinu, ili nagnutu udolinu Jankovića Krša, koju sa obje strane flankiraju relativno blage padine brda -

Koncept neuobičajen na ovim prostorima

formirajući to “V”, koje nas zapravo uvodi u “pravu sliku”. Udolina očigledno naglo pada ka Skadarskom jezeru, ka Rijeci Crnojevića (rijeci), koju jedva naslućujemo - jer se odmah iza rijeke, na desnoj njenoj obali, uzdiže vijenac krševitih brda u drugom planu, takođe grupisanih u obliku slova “V”. Onda opet imamo uski pojas vode, pa opet vijenac brda, ovoga puta razbacanih - i tako, kroz čitav niz čudesnih planova, sve dok se crmnička i krajinska brda u daljini postepeno ne stope sa vodom i nebom u jedinstveno plavetnilo.

Dakle, Villa la Tout slavi jedinstvenu vizuru - ali to čini krajnje suptilno. Vlasnik kuće jeste privilegovan ali očigledno nije imao namjeru da tu privilegiju na bilo koji način zloupotrijebi. Upravo suprotno, teško da možemo osjetiti bilo kakvu pretenziju sa njegove strane, osim one bazične - da boravkom na tom mjestu, u toj kući, bude u neposrednom kontaktu sa prirodom, ali ne na način poistovjećivanja sa prirodom već na način distanciranja od prirode, koliko je to uopšte moguće na tom mjestu, uz svo dužno poštovanje prema prirodi koja je suštinski razlog postojanja kuće.

Iskonska sinergija elemenata

Takav koncept je neuobičajen na ovim prostorima. Nismo navikli na arhitekturu koja nije nametljiva, kojoj svrha nije u ukazivanju na društveni status i finansijsku moć vlasnika. Nismo navikli, sa druge strane, na arhitekturu podređenu

Prilaz Vili

Rješenje koje plijeni jednostavnošću

Vila je projekat Mladena Krekića i Gorana Andrejina

hedoniji - ali ne onoj raskalašnoj, dekadentnoj hedoniji pod okriljem Boga Bahusa, već duhovnoj hedoniji koja podrazumijeva opuštanje, odmor i prikupljanje snaga za naredne okršaje sa surovom realnošću.

Očigledno je da su arhitekti, autori projekta - tandem Krekić i Andrejin - imali zadatak da projektuju paviljon, u doslovnom značenju te riječi: objekat kojemu je svrha da boravak u prirodi, odnosno uživanje u prirodi učini što ugodnijim. U skladu sa relativno skromnim potrebama i preferencijama

klijenta, očigledno upućenog u arhitektonske trendove, arhitekti su dali rješenje koje plijeni jednostavnošću, ali i odlučnošću poteza. Kad kući prilazimo lokalnim putem iz pravca sjevera, što je ujedno i glavni prilaz kući, primijetićemo da se od lokalnog puta odvaja blaga uzbrdica pristupnog puta, što vodi do same kuće, dok lokalni put prelazi u oštru nizbrdicu. Ovim "makazama", što ih čine dva puta - sa uzvisine dominira pravilan kubus skladnih dimenzija, koji donekle liči na standardni kargo-kontejner, ali svaka sumnja da je riječ o kontejneru odagnana je njegovim dimenzijama. Odmah je jasno da taj kubus ipak nije nakakav kontejner koji je, iz ko zna kojih razloga, zalutao u Jankovića krš. To je kuća koja u mnogome ne korespondira sa ovdašnjim predstavama o toplom domu, u jednakoj mjeri u kojoj odabir lokacije ne korespondira standardnim pretenzijama lokalnog investitora. Primjećuje se i stanoviti otklon od tla - kao da kubus izbjegava da dotakne tlo, kao da je neodlučan želi li nastaviti da lebdi ili pak želi da se lagano spusti na taj brežuljak ispod. Ako bismo baš tjerali mak na konac, primijetili bismo da bi snažna konzola, kao platforma na kojoj leži blok, umjesto postojeće ploče koja počiva na stubovima, predstavljala elegantnije rješenje, ali onda ne bi bilo te imperfekcije koja čitavom projektu udahnjuje prijeko potrebnu ljudsku mjeru - a pojavili

Ulaz je postavljen u sam centar

Materijali koji mijenjaju boju u zavisnosti od atmosferskih prilika

Master plan, Villa la Tout

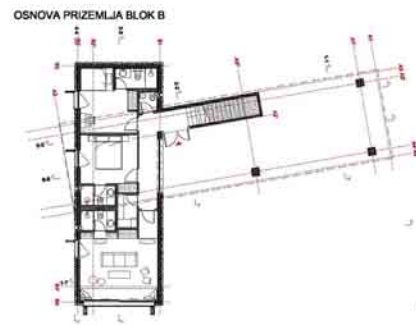
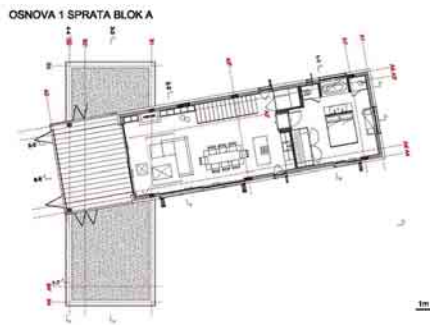

nom korodira ako je izložen vremenskim prilikama - i to na vrlo postojan način - tako da upotreba kortena isključuje bilo kakvu daljnju brigu vezano za održavanje fasade. Na stranu to što je korten “živ” materijal - koji mijenja boju u zavisnosti od atmosferskih prilika: kada pada kiša fasada je gotovo crne boje, kada sija sunce poprima boju hrđe - što uključuje i čitavu skalu nijansi između ta dva ekstrema - tako da možemo govoriti čak i o određenim “raspoloženjima” kroz koja kuća prolazi. Odabir kortena kao materijala

bi se, očigledno, i problemi u koncipiranju konstrukcije kuće iznad platforme. Ovako, imamo jak simbolički potencijal u ambivalentnosti dominantnog kubusa da se odredi prema pitanju gniježđenja na crnogorskom kršu.

Pomenuti kubus - kvadar, preciznije - “obučeni” je u korten (Cor-ten) - materijal koji savršeno odgovara konkretnoj namjeni. Korteni je zapravo vrsta čelika, koji ima osobinu da vreme-

kojim je obložen dominantni kvadar jeste pun pogodak na funkcionalnom i estetskom planu - međutim, kortenom je uspostavljena i puna relacija prema lokalnoj tradiciji. Svi smo svjedoci da postoje nebrojeni pomoćni objekti, nazovimo ih tako, razbacani svuda po krševitim krajevima Crne Gore, koji su vrlo često pokriveni čeličnim limom - materijalom koji savršeno odgovara i namjeni i kamenu kao primarnom materija-

Osnova prvog sprata, Presjek

lu. Što nas dovodi do drugog kubusa - obloženog kamenom. U prvi mah ne primjećujemo drugi kubus, doživljavamo ga kao neku infrastrukturnu poziciju - bistijernu, na primjer - ali vrlo brzo postajemo svjesni da logika arhitektonske kompozicije, kao i konstruktivna logika nalažu da dominantni kubus mora biti oslonjen na nešto što je takođe dio kuće.

Ulaz u kuću je postavljen u sam centar - na mjestu gdje se sijeku dva kraka slova "T". Pristup sadržajima unutar kuće je vrlo direktan - sa desne strane se nalazi jednokrako stepenište kojim se pristupa sadržajima na gornjoj etaži, unutar kubusa obloženog kortenom, a lijevo, u nivou ulaza, nalaze se sadržaji što pripadaju prizemlju. Na gornjoj etaži imamo kompetan mali stan sa jednom spavaćom sobom. Imamo mini-dnevni boravak koji je okrenut jugozapadu - savršen za posmatranje zalaska sunca, a u produžetku imamo reprezentativnu trpezariju, kakvu ipak ne očekujemo u prostoru tolikih dimenzija, te mini-kuhinju. Spavaća

soba je odvojena zidom - i u okviru nje je dat vrlo intresantno riješen sanitarni blok, sa otvorenim umivaonicima i kadom. U prizemlju imamo dvije spavaće sobe, opremljene sanitarijama,

uz još jednu sobu, salonskog tipa, koja očiglednije nego bilo koji drugi sadržaj slavi pogled na Skadarsko jezero - kao i tehničke prostorije, sa kontra strane. Ne mogu se, nažalost, pohvaliti da sam ušao u Villu le Tout, ali bih to vrlo rado učinio. Želio bih da doživim taj jedinstveni pogled na Skadarsko jezero, ali i sve ostalo. Ako se to desi, biće to još jedan povod da se osvrenemo na kuću koja će, nadajmo se, ukazati na neke moguće pravce razvoja crnogorske arhitektonske misli. I za kraj, riječi Sonje Dubak iz teksta o Villi la Tout objavljenog u Pogledu broj 8 (februar 2014.): "Nije nužno voljeti njenu arhitektoniku, voli se njena funkcija. Ona je škrinja puna slika, zvukova i mirisa jednog pejzaža". Ubijeden sam da ova rečenica apsolutno sublimira suštinske kvalitete Ville le Tout.

Borislav Vukićević

KOMPOZICIJA KOJU ČINE DVA KVADRA

Villa la Tout je vrlo jednostavna kompozicija koju čine dva kvadra, odnosno dva betonska bloka jednake širine, ali ne i jednake dužine. Blokovi su postavljeni jedan na drugi na način da u osnovi izlaze iz ortogonalnog rastera i čine nepravilno slovo "T". Donji blok ima odnos stranica otprilike 3 : 1 i obložen je kamenom, a gornji 4 : 1 i obložen je kortenom. Blokovi su u neku ruku jukstapozicionirani, rekao bih da su postavljeni sa namjerom da pariraju jedan drugome, što svakako doprinosi dinamici kompozicije koju ne možemo doživjeti u potpunosti ako kuću posmatramo sa lokalnog puta. Da bismo shvatili o čemu se radi moramo pristupiti kući sve do pozicije sa koje se vidi bazen, koji se nalazi sa južne strane, otprilike u produžetku donjeg bloka, i koji daje puni smisao kompoziciji.

Realizacije kao rezultat konkursnih

Od pet realizacija koje su se našle na spisku finalista, odnosno pretendenata za najprestižniju evropsku nagradu za arhitekturu - Misovu nagradu (EU Mies Award) ciklusa 2013. do 2015, četiri su rezultat pobjede na javnim arhitektonskim konkursima: Studentski centar u Londonu, Velika Britanija (O'Donnel + Tuomey), Pomorski muzej u Helsinguru, Danska (BIG), Umjetnički muzej u Ravensburgu, Njemačka, (LRO), kao i laureat - Dvorana Filharmonije u Šćećinu, Poljska (Barozzi/Beiga). Stoga ne treba posebno elaborirati tezu da je konkursna praksa u Evropi vrlo razvijena i da je kompeticija među arhitektima jedini pouzdan način postizanja najviših arhitektonskih kvaliteta, pogotovo kada je riječ o objektima od opšteg društvenog značaja, tj. o javnim objektima.

Ističući kvalitete i osobenosti visokorangiranih realizacija (širi spisak na kojem se nalazilo 40 realizacija, koji je kasnije sveden na pet finalista), Žiri Misove nagrade je u svakom pojedinačnom slučaju kada je realizacija bila rezultat pobjede na konkursu, što je bio vrlo čest slučaj - svaki put to posebno naglasio. Takođe, jedna od tri realizacije koje su predstavljale Crnu Goru u konkurenciji za Misovu nagradu: Eko zgrada Ujedinjenih nacija u Podgorici, Danijela Fugenšuha - rezultat je pobjede na konkursu - koji, nažalost, nije organizovan i sproveden u Crnoj Gori, nego u Austriji, uz isključivo učešće austrijskih arhitekata.

Čitajući obrazloženja Žirija Misove nagrade, stiče se utisak da je na konkursima što se raspisuju diljem Evrope konkurencija vrlo oštra i da svaka pobjeda na konkursu podrazumijeva vrlo upečatljiv i nesvakidašnji potez, koji u ekstremnim slučajevima, Dvorana Filharmonije u Šćećinu je savršen primjer, posje-

**ARCHITECTURE COMPETITIONS IN MONTENEGRO
REALIZATIONS OF COMPETITION WINNING DESIGNS
ARE EXTREMELY RARE**

Architecture competition is a powerful tool towards building a new collective identity, the segment of a common visual identity that refers to the identity of natural surroundings. Awareness of the space we live in is inseparable from the culture of building and is a precondition to well-organized space which is the foundation of what is in the developed countries called the quality of life.

Recently we have witnessed the awakening of competition practice in Montenegro which never really stopped even when we entered the 90s, but it didn't have the intensity that it has today. Then again, we could hardly talk about the quality of Montenegrin architecture that would be noticed in the regional scene (the countries of the former Yugoslavia) regardless of numerous competitions, precisely for the reason that the realization of competition winning designs is extremely rare. The reasons why competitions are organized vary, but they do not reflect the real needs for construction of buildings that are the subject of the competition - nor are the winning conceptual designs consistently followed in the preparation of technical documents, and consequently during the implementation.

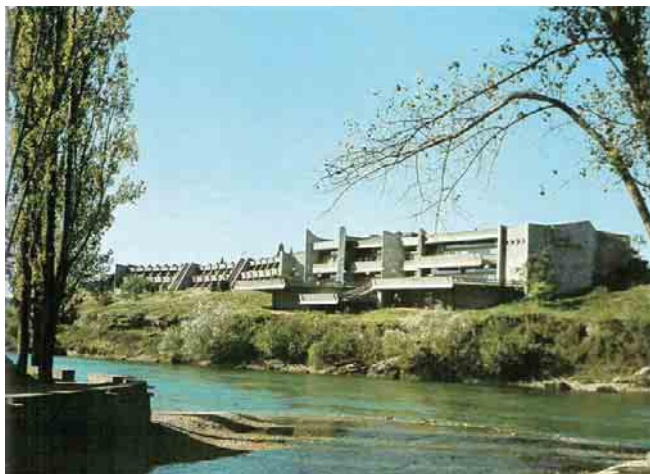
pobjeda su iznimno rijetke

---

duje snagu koja povezuje prošlost, sadašnjost i budućnost u koherentnu cjelinu. Upravo je ta vrsta cjelovitosti i zaokruženosti potvrda da u nekoj sredini postoje razvijeni sistemi društvenih vrijednosti, što rezultira razumijevanjem i poštovanjem graditeljske tradicije na način koji je u harmoniji sa aktuelnim stremljenjima na globalnoj sceni i koji, kao takav, otvara perspektive budućeg razvoja, ili, kako je to lijepo i vrlo jednostavno definisano u dokumentu naslovljenom "Danska arhitektonska politika": "Ono što gradimo danas kulturno je nasljeđe budućnosti. Arhitektura doprinosi priči o nama - ko smo mi i kuda idemo". Međutim, od svega toga ne bi bilo ništa, da konkurs za Dvoranu Filharmonije u Šćećinu nije bio međunarodnog karaktera i otvoren i da tandem Baroci/Beiga nije učestvovao - jer se uvidom u ostale konkursne radove stiče utisak da samo prvonagrađeno rješenje posjeduje taj ekstra-kvalitet koji nije moguće ne primijetiti.

U vrijeme kada ne postoji dominantan, globalni arhitektonski pravac i kada je tzv. pluralitet izraza u arhitekturi posljedica opštih identitetskih pluraliteta, odnosno rastakanja kolektivnog identiteta u mnoštvo subidentiteta, sve do personalnih identiteta, arhitektonski konkurs je zapravo jedina institucija koja garantuje da će bazične arhitektonske vrijednosti, koje bismo ovom prilikom mogli definisati Čumijevim (Bernard Tschumi) produktivnom trijagulacijom: koncept, kontekst, sadržaj, uvijek ostati u prvom planu.

Arhitektonski konkurs je ujedno i moćno sredstvo na putu ka izgradnji novog kolektivnog identiteta, odnosno segmenta opšteg vizuelnog identiteta koji se odnosi na identitet fizičkog okruženja. Svijest o prostoru u kojem živimo je neodvojiva od kulture građenja i preduslov je kvalitetno uređenom prostoru koji je opet temelj nečega što se u razvijenom svijetu naziva kvalitetom života. Konkursi raspisivani u Hrvatskoj devedesetih godina prošlog vijeka, kada je u režiji vrlo agilnog UHA (Udruženje hrvatskih arhitekata) raspisano više od 400 konkursa, urodili su etabliranjem nacionalne arhitektonske scene koja je u ovom trenutku relevantna u evropskim okvirima. Dokaz tome su rezultati što ih hrvatski arhitekti postižu na evropskoj sceni. Pomenimo ovom prilikom samo Srebrnog lava na Bijenalu arhitekture u Veneciji 2014. godine koji je pripao Ani Dani Beruš. Sa druge strane, u ovom trenutku bi bilo iluzorno govoriti o visokoj razini kvaliteta života u Hrvatskoj jer na kvalitet života ne utiče samo fizički ambijent, već i mnogo toga drugog. Ali, kada zamajci ekonomskog razvoja opet budu pokrenuti, arhitektura će biti spremna da doprinese opštem prosperitetu, jer je već na tom nivou - pozitivna paradigma definitivno postoji.

Hotel Podgorica
Svetlana Kana Radević, 1967.

Za razliku od hrvatske arhitektonske scene, a u nekim segmentima i srpske, koje su konsolidovane na novim osnovama u periodu između dva svjetska rata i gdje možemo govoriti o tradiciji arhitektonske ideje i misli ukorijenjenje na tekovinama modernog pokreta, te o kontinuitetu kao ključnoj odrednici i konkursima kao osovini funkcionisanja scene, crnogorska arhitektonska scena je konsolidovana tek u poslijeratnom periodu. Ozbiljnija konkursna praksa u Crnoj Gori počinje šezdesetih godina prošlog vijeka i u sedamdesetima dostiže svoj vrhunac, kada su gotovo sve realizacije od opšteg značaja rezultat pobjede na konkursima. Danas zvuči gotovo nevjerojatno da su gotovo sva najznačajnija arhitektonska ostvarenja poslijeratne crnogorske arhitekture - poput Hotela Podgorica Svetlane Kane Radević, ili zgrade Društveno političkih organizacija u Podgorici Radosava Zekovića - rezultat pobjeda na konkursima.

Svjedoci smo, nažalost, da zlatno vrijeme crnogorske arhitekture nije ostalo obilježeno djelovanjem na polju istorije i teorije arhitekture, te arhitektonske kritike, tako da danas ne postoji relevantna literatura na koju bismo se mogli pozvati u namjeri da potkrijepimo tvrdnje o kvalitetu crnogorske arhitekture

Zgrada Društveno-političkih organizacija u Titogradu/Podgorici
Radosav Zeković, 1979.

iz razdoblja šezdesetih i sedamdesetih - već smo osuđeni da informacije o dometima crnogorske arhitekture tražimo po arhitektonskim časopisima koji su uređivani i izdavani u drugim jugoslovenskim republikama. Crnogorska arhitektonska paradigma nikad nije uspostavljena. Jedno od mogućih opravdanja bi moglo biti u činjenici da do početka novog milenijuma nije postojao arhitektonski fakultet na teritoriji Crne Gore. U posljednje vrijeme smo svjedoci buđenja konkursne prakse koja, ni nakon što smo početkom devedesetih ušli u bolne procese tranzicije, nikada nije sasvim utihnula - ali daleko od toga da je uvijek imala intenzitet koji danas ima. Opet, teško da bismo danas mogli govoriti o kvalitetu crnogorske arhitekture koji bi bio zapažen na regionalnoj sceni (zemlje nastale nakon raspada bivše Jugoslavije), bez obzira na brojne konkurse, upravo iz razloga što su realizacije kao rezultat konkursnih pobjeda iznimno rijetke. Razlozi zbog kojih se organizuju konkursi su raznovrsni, ali gotovo u pravilu se ne tiču stvarne potrebe za građenjem objekata koji su tema konkursa - niti se pobjednička idejna rješenja dosljedno poštuju prilikom izrade tehničke dokumentacije, a samim tim ni kasnije, prilikom realizacije. Primjer za to je Univerzitetski

Hotel Delfin u Bijeloj, prije (gore lijevo) i nakon rekonstrukcije (gore)
Izgradnja depadansa (lijevo)

kompleks fakulteta umjetnosti na Cetinju, koji je trenutno u fazi realizacije, a koja vrlo vjerovatno neće posjedovati neke od bitnih kvaliteta koje je imalo pobjedničko konkursno rješenje Anđelke Badnjar iz 2009. godine. Važno je pomenuti, kad je već riječ o cetinjskom konkursu da se ispostavilo da je proces organizovanja i sprovođenja toga konkursa, u ulozu raspisivača smo imali Univerzitet Crne Gore, odnosno Fakultet likovnih umjetnosti, ostao kao nedostižan uzor svim budućim organizatorima konkursa.

Konkursna praksa je u posljednje vrijeme oživjela u Crnoj Gori, uglavnom zahvaljujući naporima Ministarstva održivog razvoja i turizma (MORIT), koje je krajem 2014. i u 2015. godini raspisalo čitav niz konkursa: Depadans Hotela “Delfin” u Bijeloj, Herceg Novi; Hotelski risort “Lazaret” u Meljinama,

Herceg Novi; Hotel “Promenade” na Luštici, Tivat - te dva aktualna: Bolnica “Codra” u Podgorici i Hotelski risort “Miločer” u Pržnu. Uz to su bile prisutne i pojedine lokalne inicijative: Tivat, Risan, Ulcinj itd.

Način na koji se raspisuju i sprovode pomenuti konkursi iza kojih stoji MORIT obiluju neshvatljivim propustima i krajnje su kontroverzni. Kod Hotela “Delfin” smo imali slučaj da je konkurs raspisan u trenutku kada su radovi na objektu već bili otpočeli, te da je samo sedam od 22 pozvanih arhitekata i arhitektonskih biroa poslalo radove; rezultati konkursa za Hotelski risort “Lazaret” nikada nisu javno objavljeni, niti je javnost upoznata sa bilo kakvim obrazloženjem žirija; na konkurs za Hotel “Promenade” je stiglo samo šest radova - bez obzira na visoke nagrade - od kojih su pet nagrađeni itd. Najdublji resentiman kod dobrog dijela arhitektonske struke je izazvan činjenicom da su svi navedeni konkursi bili pozivnog karaktera i da su pozive da uzmu učešće na konkursima dobili samo arhitekti i arhitektonski birovi koji su se nalazili u famoznom “registru učesnika”, u koji javnost nije imala uvida, niti su dati konkretni kriterijumi kojima se raspisivač vodio prilikom formiranja registara.

Lazaret, Meljine

elita koja nema namjeru da komunicira niti sa stručnim tijelima, niti sa ostatkom struke, pogotovo ne sa mlađim naraštajima

Poseban set problema tiče se činjenice da krovna organizacija - Strukovna komora arhitekata, koja djeluje pri Inženjerskoj komori Crne Gore, nije konsultovana ni po jednom pitanju koje se ticalo organizovanja konkursa u režiji MORiT. Uporište za takvo ponašanje od strane MORiT može se pronaći u Članu 3/ I. važećeg "Pravilnika o načinu i postupku sprovođenja javnog konkursa", koji kaže: "Konkurs raspisuje i sprovodi organ državne uprave nadležan za poslove uređenja prostora, odnosno organ lokalne uprave". Iza pomenutog Pravilnika takođe stoji MORiT, odnosno ministar Branimir Gvozdenović svojim potpisom. Veliko je pitanje kakvi se motivi kriju u odluci MORiT da isključi stručna tijela i struku, u najširem smislu, iz procesa organizovanja, raspisivanja i sprovođenja konkursa, ali svakako nije na struci da spekuliraju o tim motivima, iz jednostavnog razloga što struka trenutno nije u posjedu informacija koje bi vodile konstruktivnoj raspravi, u cilju iznalaženja najboljeg rješenja.

Drugi set pitanja, jednako važnih, tiče se svrshodnosti konkursa koji se raspisuju u posljednje vrijeme i njihovog potencijala da generišu pozitivna dešavanja na sceni. Ni na tom planu nema značajnijih rezultata jer su procesi sprovođenja konkursa uglavnom pod velom tajne ili, drugim riječima, netransparentni su - što takođe utiče na neproduktivne i nezdrave spekulacije. Da li da zaključimo da se trenutno u Crnoj Gori, daleko od očiju javnosti, etablira svojevrsna arhitektonska

jima crnogorskih arhitektica i arhitekata koji su posebno na udaru jer su na početku karijere i jer im je uskraćena šansa da se dokažu.

Kako bilo, trenutno je više pitanja nego odgovora ali svakako ne treba žuriti sa zaključcima, mada situacija nije ni najmanje ružičasta. Ipak, treba se nadati da će stvari u dogledno vrijeme biti postavljene na svoje mjesto, na način da će stručna tijela preuzeti svoje nadležnosti nad organizovanjem, raspisivanjem i sprovođenjem konkursa i da će svaka arhitektica i svaki arhitekt biti u prilici da dokažu svoje umijeće i talenat na konkursima. Iz takve situacije, kada bude uspostavljena, a biće uspostavljena jednog dana, svakako najviše koristi će imati upravo crnogorska arhitektura.

Dakle, na nama je da se zalažemo za standarde koji važe u razvijenom svijetu: konkurs se sprovodi za svaki objekat iza kojega stoji država u funkciji investitora, kao i za sve privatne objekte na lokacijama od velikog javnog značaja - priobalni pojas, na primjer, ima veliki javni značaj, te pojedine pozicije u središtima naših gradova; pobjeda na konkursu garantuje pravo na sklapanje ugovora o izradi tehničke dokumentacije - kao i nadzor nad procesom izvođenja objekta.

Sve dok ne budemo imali takve konkurse, teško da ćemo imati funkcionalnu arhitektonsku scenu i teško da će se crnogorska arhitektura vinuti do evropskih visina.

Borislav Vukićević

KotorAPSS:

LJETNJA ŠKOLA ARHITEKTURE 2015.

Istraživanje crnogorskog graditeljskog nasljeđa

Kotor APSS je proces koji je započeo 2012. godine organizacijom ljetnje škole arhitekture u napuštenoj zgradi zatvora iz doba austrougarske vladavine u Kotoru (otuda i naziv “Architectural Prison Summer School (APSS)“), a održava se u okviru internacionalnog festivala Kotor Art.

KotorAPSS je postavljen kao platforma za promišljanje arhitekture i razvoja grada u odnosu na kulturnu baštinu, graditeljsko nasljeđe, savremene tendencije u razvoju gradova i probleme nastale u planiranju prostora usljed ubrzanog razvoja zemalja u tranziciji. Godinama u okviru KotorAPSS-a razvio se cijeli istraživački projekat, koji je ovog ljeta od 14. do 18. jula reprezentativno priveden kraju - Forumom u okviru kojeg su se ponovo sreli dosadašnji učesnici zajedno sa brojnim gostima predavačima.

Domaćin, već četvrtu godinu za redom, kao i glavni organizator KotorAPSS-a je

studio DVARP (Dijana Vučinić Architectural Research and Practice) iz Podgorice, dok su u osmišljavanju programa i odabiru tema, svih ovih godina intervenisali i Boštjan Vuga iz slovenačkog studija SADAR+VUGA i Simon Hartmann iz švajcarskog studija HHF Architects, uz brojne druge mentore.

“Kotor APSS je ove godine u malo drugačijem formatu. Nemamo radionicu jer zapravo pravimo neku vrstu sinteze onoga što smo do sada uradili, odnosno, za ključak prvog ciklusa sa Kotor APSS-a. Zbog toga imamo Kotor APSS Forum koji uključuje niz događaja...

Arhitektura kao ni gradovi ne postoje sami za sebe. Jako je važan program, upravo način na koji ljudi koriste grad. Nakon Grand Hotel Fjorda bila je i tema Resort Kotor, koja se pokazala veoma aktuelnom. Bavili smo se industrijskom zonom u Kotoru i načinom njene revitalizacije u jednu novu formu resorta, u jedan novi

resort današnjice. Istraživanja su nas odvela u zanimljivom pravcu, a to je crnogorska postavka na venecijanskom Bijanaluu. Riječ je o izložbi ‘Treasures in Disguise’ koju je realizovala Kotor APSS ekipa, i koja se pokazala se kao jedna uspješna priča”, prokomentarisla je ovogodišnje izdanje, kao i dosadašnji rad KotorAPSS-a, Dijana Vučinić.

Kotor APSS Forum u okviru Kotor Arta otvoren je specijalnim izdanjem Pecha Kucha večeri. Finale KotorAPSS Forumu održano je 17. i 18. jula, kada su se predstavila značajna imena iz zemlje, regiona i svijeta. Među njima je arhitekta Branislav Mitrović, arhitektica Sonja Radović Jelovac, Boštjan Vuga, dugogodišnji mentor i programski savjetnik na APSS-u, Jirgen Majer, berlinski arhitekta, Ian Anderson, zvijezda grafičkog dizajna današnjice, Anastasija Smirnova, arhitektica iz Moskve, Luiz Rilsman, ispred magazine “Uncube”, koja se bavi arhitektonskom teorijom i kritikom...

Dijana Vučinić

Branislav Mitrović

Anastasija Smirnova

Tatjana Rajić

U prvom ciklusu istraživanja bila je zagonetka kako da se odnosimo prema napuštenom graditeljskom nasljeđu i razvoju savremenog grada s obzirom na turizam koji sve više utiče na urbanizam uz crnogorsku obalu. Osim navedenog, istraživalo se i na eksperimentalan način pristupalo pedagoškim radnim postupcima sa studentima s ciljem da se kroz timski rad svih učesnika razviju zajednički rezultati i da se tim rezultatima provociraju konkretne promjene u stvarnosti. Zahvaljujući iscrpnim analizama postojećeg stanja i potencijala na kvalitetan su se način, u napuštenim zgradama, mogli predložiti različiti sce-

nariji korišćenja. Sa zgrade zatvora, fokus istraživanja se već na ljetnoj školi održanoj 2013. godine prebacio izvan srednjovjekovnih zidina grada Kotora, na napušteni hotel Fjord izgrađen 1980-ih godina, dok se na trećoj po redu ljetnoj školi obuhvatila cijela zona napuštenih zgrada iz perioda bivše Jugoslavije. Nastale su studije "Grand Hotel Fjord" i "Resort Kotor" s

Simon Hartman

alternativnim predlozima smještaja turističke namjene u ta napuštena zdanja, ali sa vrlo naglašenim uticajem i doprinosom životu lokalnog stanovništva.

Da je riječ o aktualnoj temi dokazano je i nastupom organizacijskog tima (Dijana Vučinić, Boštjan Vuga, Simon Hartman, Ilka i Andreas Rubi i Nebojša Adžić) na Bijenalu arhitekture u Veneciji 2014. godine, na kojem su, pod nazivom “Treasures in disguise”, predstavili upravo istraživanja novijeg graditeljskog naslijeđa, odabirom četiri primjera sa područja Crne Gore - već spomenuti Hotel Fjord u Kotoru, Kajak klub “Galeb” u Podgorici, Spomen Dom u Kolašinu i Dom Revolucije u Nikšiću. Godina 2013. bila je takođe uspješna za KotorAPSS kada je na Prvom crnogorskom salonu arhitekture dobio nagradu u kategoriji istraživanja, eksperimenta i publikacije.

Glavni pokrovitelj KotorAPSS-a je Ministarstvo kulture Crne Gore, kao i Grad Kotor, Ministarstvo održivog razvoja i turizma i Ministarstvo nauke Crne Gore. Partneri i sponzori manifestacije su Doding, Entext, Inženjerska komora Crne Gore, Savez arhitekata Crne Gore i mnogi drugi. Tu su i međunarodni programski partneri: Vintertur Univerzitet, Innsbruck Univerzitet, ETH Univerzitet, Friburg Univerzitet, ORIS kuća arhitekture, HHF Arhitekti, Sadar+Vuga, Urban-Think Tank, DAZ.

Sa otvaranja izložbe Jurija Palmina

Publici KotorAPSS-a predstavio se izložbom “Cryptomnesia”

“CRYPTOMNESIA” JURIJA PALMINA

U okviru KotorAPSS Foruma otvorena je izložba arhitektonskog fotografa Jurija Palmina. On je karijeru započeo 1989. godine i istakao se kao arhitektonski fotograf. Radio je sa svjetskim arhitektonskim stvaralocima i saradivao sa najznačajnijim magazinima i publikacijama uključujući AD Magazine, Vogue, World Architecture, RIBA Journal, Icon Magazine, Domus, Abitare, Speech, Project Russia i drugima. Palmine je ilustrirao i mnoge knjige o savremenoj i starijoj ruskoj arhitekturi. Koautor je projekata značajnih stvaralaca kao što su Alena Kiricova, Aleksandar Brodski, Vladimir Efimov, S. Leontev. Kotorskoj publici predstavio se izložbom pod nazivom “Cryptomnesia”, koja obuhvata fotografije objekata crnogorske arhitekture poslijeratnog perioda, a neki od zastupljenih objekata su: Katolička crkva u Podgorici, arhitekta Zvonimir Vrkljan i Boris Krstulović; Jugoceanija u Kotoru, arhitekta Đorđe Petrović, Mateja Nenadović, konstruktor arhitekta Đorđe Zloković; Dom Revolucije u Nikšiću, arhitekta Marko Mušić; Zgrada Društveno-političkih organizacija u Titogradu/ Podgorici, arhitekta Radoslav Zeković; Dječije odjeljenje zavoda za fizikalnu terapiju u Igalu, Nikola Dobrović.

Palmine je održao i predavanje u okviru kojeg je prikazao dva primjera revitalizacije sličnih objekata iz poslijeratnog perioda u Moskvi. On je iskoristio primjer “Garage museum”, osnovanog 2008. godine koji je prva filantropska organizacija u Rusiji. Novi objekat “Garage museum”, projekat koji je uradio Rem Koolhaas, je zapravo rekonstrukcija

Atmosfera sa otvaranja

zapošljene zgrade iz '70-ih godina, anonimnog autora, koja je valorizovana kroz potpuno nov projekat. Na drugoj strani prikazao je projekat privremene rekonstrukcije objekta hemijske fabrike u Moskvi. Projekat je radila izuzetno uspješna grupa mladih ruskih arhitekata Kosmos.

Izložba je rezultat partnerstva KotorAPSSa sa Dukley Art Centrom.

AROUND US – 15TH ANNIVERSARY
SERPENTINE PAVILION

A psychedelic labyrinth settled in Kensington Gardens this summer, courtesy of young Spanish architects Selgas Cano chosen to design 15th annual Serpentine Pavilion. The idea was to create a colorful plastic cocoon. Considering that the architects Jose Selgas and Lucia Cano work every day in their cocoon-like office deep in the forest in the outskirts of Madrid, they sought a way to allow the public to experience architecture through simple elements creating “a journey through the space, characterized by color, light and irregular shapes with surprising volumes.”

Psihodelični lavirint u Kensingtonskom parku

JUBILARNI, PETNAESTI SERPENTAJN PAVILJON

Psihodelični lavirint smjestio se u Kensingtonskom parku ovog ljeta, zahvaljujući španskim arhitektama, tandemu Selgas-Kano, odabranim da kreiraju jubilarni, 15. Serpentajn paviljon.

Njihova ideja, sprovedena u djelo, je izuvijana raznobojna plastična čaura. S obzirom na činjenicu da i same arhitekte, Hoze Selgas i Lusija Kano, svakodnevno rade u svom birou - čauri ukopanoj u šumi nadomak Madrida, ovim paviljonom htjeli su da omoguće javnosti da iskusi arhitekturu pomoću jednostavnih elemenata, kreirajući “putovanje prostorom, karakterisano bojom, svjetlošću i nepravilnim oblicima, kao i iznenađujućim volumenima”.

Hoze Selgas, jedan od autora paviljona otvorenog 25. juna u kraljevskom, Kensingtonskom parku, kaže da je u njegovom radu najvažnija bijela boja. Selgas je, zajedno sa svojim partnerkom Lusijom Kano autor psihodelične čaure, čiji zidovi formiraju mrežu živopisnih pećina i kao da trepere u Kensington parku.

“Bijelo tlo je platno na kojem naše boje mogu da zaplešu”, dodaje on. “Kada sunce izađe, to je to”.

Od 2000. godine galerija Serpentajn svake godine angažuje neke od najrenomiranijih svjetskih arhitekata za izradu privremenog paviljona koji se postavlja na travnjaku ispred galerije te je poprište posebnih programa, prezentacija i razgovora.

Nebo zapadnog Londona može da bude teško, ali plastificirani tuneli dvojca Selgas i Kano, koji se prelivaju u duginim bojama i dalje izgledaju kao da zrače toplim sjajem španskog sunca. Formirana od slojeva ETFE plastike (vrsta korištena za kupole Eden projekta) struktura se prostire preko talasastog kaveza čeličnih rebara i opruga i kotrlja se, praveći svoj put preko travnjaka, ispučena

Putovanje prostorom, karakterisano bojom i svjetlošću

FUTURISTIČKI SECOND HOME KANCELARIJSKI PROSTOR

Smješten unutar bivše fabrike tepiha, u trendi dijelu istočnog Londona nalazi se futuristički kancelarijski prostor jedne od najinovativnijih startup kompanija. Nazvan je Second Home, a osmislio ga je Rohan Silva, viši savjetnik britanskog premijera Dejvida Kameron, koji je 2013. godine napustio posao u vladi da bi se vratio tehnologiji. Dizajnerali su ga arhitekti iz nagrađivane kompanije Selgas-Kano. Osim poslovnog prostora tu je i restoran Jago. Sva električna energija koju zgrada koristi dobija se iz prirode zahvaljujući više od 1.000 biljaka u njenoj unutrašnjosti. Zanimljivo je da su iz Second Homea odbili više od 60 kompanija koje su željele tu da otvore svoje sjedište. Ovdje se organizuju i sesije joge i muzički nastupi za članove.

Lavirint u Kensingtonskom parku
foto: serpentinegalleries.org

ka spolja u četiri iskrivljena pipka. Na pojedinim mjestima, izgleda kao da je čaura pocijepana i da je napravljen otvor, pa da je zatim “previjena” zavojima plastične paučine, kao da je krpeći rupe to čudno, obojeno stvorenje probilo svoj put napolje. Na drugom mjestu, tuneli se protežu u zjapeće otvore, crvotočine visokog napona spremne da vas usisaju u paralelnu dimenziju. Zakoračite li unutra i osjećate se kao da istražujete nutrinu ljugave kreature iz morskih dubina, sa rastegljivim membranama umjesto zidova koji, pak, odaju biserni sjaj.

ARHITEKTURA KAO SEKUNDARNA PRIRODA

Selgas-Kano poznati su po korišćenju sintetičkih materijala i novih tehnologija, rijetko primjenjivanih u arhitekturi. Među uzore ubrajaju Luisa Baragana i Ričarda Rodžersa. Španci koriste prepoznatljive boje i nerijetko svojim projektima ukazuju na prirodu, a njihovo poimanje arhitekture kao sekundarne prirode je vodilja predmeta “Priroda i klimatologija“ koji predaju na MIT. Selgas i Kano realizovali su većinu svojih radova u Španiji, a projekti uključuju: amorfni Plasencia auditorij i kongresni centar u Cáceresu, El 'B' Cartagena auditorij i kongresni centar, Mérida Factory Youth Movement i vlastiti “podzemni“ arhitektonski biro u šumi.

Hoze Selgas i Lusija Kano, oboje rođeni 1965. diplomirali su 1992. na Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid (ETSAM), a arhitektonski biro osnovali su 1998. takođe u Madridu. Izlagali su u muzejima širom svijeta, kao što su Gugenhajm i MoMA u Njujorku, MOT u Tokiju, Design Museum u Londonu, a 2010. izlagali su i na Venecijanskom bijenalu. Dobitnici su i niza nagrada.

“Ove godine željeli smo slavljenički paviljon”, izjavila je direktorka Serpentajn galerije, Džulija Pejton-Džons, objašnjavajući da je malo poznati španski dvojac izabran da osmisli kreaciju povodom 15. rođendana paviljona “zbog svoje reputacije majstora zabavnih formi i zbog hrabrog korišćenja boja”. Takav proizvod su i dobili: veselo, šaren, pun španskog sunca i topline. Iako su arhitekta dobile manji budžet od predviđenog, zbog čega su morali da odbace prvobitne ideje i krenu od nule, držali su se zadatih odredbi prema kojima ipak rade arhitektonsku građevinu s konkretnim programom, a ne umjetničko djelo. Zamislili su i ostva-

Autori su Hoze Selgas i Lusija Kano

riili dvostruku opnu kojom su stvorili “tajni hodnik” između spoljnog i unutrašnjeg sloja. Hodnik vodi posjetioce od ulaza u kaleidoskopski enterijer s efektom zamagljenih, raznobojnih stakala. Moguće je da paviljon spolja izgledati haotično, dok iznutra pruža magično iskustvo šarenog prostora.

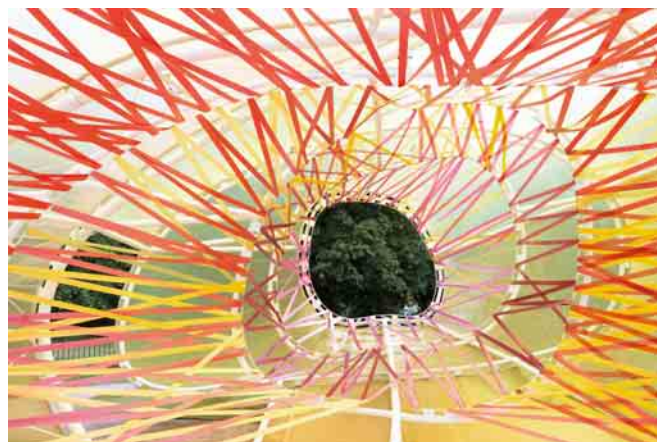
“Gradimo pozorište usred kraljevskog parka, gdje će se prodavati alkohol, ograničenja ima mnogo i nemamo potpunu slobodu”, rekao je Selgas.

Rad Selgasa i Kanove, relativno nepoznatih izvan svoje domovine, Španije, ogleda se u razigranoj upotrebi jeftinih komponenti, korišćenju materijala kao što su ekstrudirana plastika u valovitim listovima, postavljena u briljantnim, svijetleći bri-

Kaleidoskopski enterijer

Tuneli se protežu u zjapeće otvore

Izuvijana raznobojna plastična čaura

kolaž. Oni su Španiji izgradili kongresni centar koji stoji kao kristalni meteorit u pejzažu, i centar za skejtbord i penjanje čiji uzavreli narandžasti krov lebdi iznad višeslojnog terena. U Londonu su doslovce pratili ideju Serpentajn galerije koja je željela karenavalsku ludost: paviljon je komotno mogao biti napravljen od ostataka balona i ukrasnih traka za zabave, utkanih zajedno u slavljenički splet.

Mjesto oživljavaju upravo ljudi

Arhitekta kaže da je dizajn paviljona, također, inspirisan jedva kontrolisanim haosom u londonskoj podzemnoj željeznici, te da postoji osjećaj ludog lavirinta metroa u njihovim izuvijanim plastificiranim tunelima, dok posjetioci krivudaju kroz višeslojne najlonske cijevi, pokušavajući da saznaju kako je svaki prolaz međusobno povezan. Mjesto oživljavaju upravo ljudi, posjetioci, ples sjenki, oblika i refleksija, dok se život okolnog parka pretapa u bisernu pjenušavu fatamorganu. Noću, ova instalacija dvoje smjelih Španaca pretvara se u fantastičnog vanzemaljskog svjetlećeg crva.

Razigrana upotreba jeftinih komponenti

U svojim višestrukim otvorima i primamljivim svjetlucanjem iza uglova, ova instalacija je raj za poklonike Instagrama, nešto što nije slučajnost: Selgas priznaje da je činjenica kako će njegov rad biti fotografisan odigrala ključnu ulogu kreaciji cijele kompozicije. Ali, dvoje arhitekata vide projekat kao nešto što se stalno dograđuje, dopunjava, “priliku da se stvarno i ozbiljno eksperimentiše i da se materijal testira do krajnjih granica”, umjesto da izgrade kompletan, ispoliran dragulj. I zaista, sve izgleda pomalo nabacano, zajedno sa detaljima i raskrsnicama koje još nisu baš razrađene do kraja.

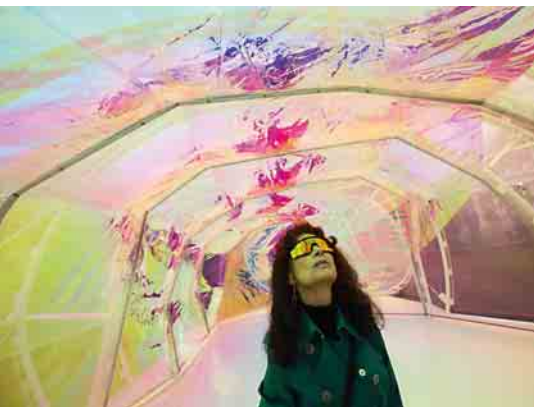
“To nije završen objekat”, kaže Kano. “To je skica za nešto drugo što se može pojaviti”. Kao i paviljoni prije njega, i ova struktura će imati drugi život i usput može dobro da se pril-

“DREAMSPACE LABYRINTHS” KAO INSPIRACIJA

Ovaj rad duguje zahvalnost britanskom vajaru Morisu Agisu i njegovim skulpturama na naduvavanje, “Dreamspace labyrinths”, koje su takođe bile strukturirane kao mreže svjetlećih tunela i pećina napravljenih od obojenog PVC-a. Međutim, cijeli projekat je neslavno završio 2006. godine, kada je jedna od skulptura odletjela nošena vjetrom, usmrivši pritom dvoje ljudi i povrijedivši čak trinastero. Umjetnik je kažnjen, ali i on je tragično preminuo dva mjeseca nakon presude, 2009. godine. Njegove psihodelične forme i lavirinti izvor su inspiracije mnogim umjetnicima širom svijeta.

da garantuju malo više sunca za predviđenu igru boja ofarbanog stakla, čim konstrukcija bude demontirana krajem ljeta. Ovaj paviljon konceptualno prati prošlogodišnje bijelo svesmirsko jaje čileanskog arhitekta porijeklom sa naših prostora, Smiljana Radića. To je još jedna na čauru, ali organsku, nalik struktura, ali ni slično ovogodišnjoj razigranoj super-

godi nekoj drugoj namjeni. Dok je prvi paviljon Zahe Hadid iz 2000. godine ponovo rođen kao mjesto za različite događaje u Korniš tematskom parku, a struktura iz 2008. godine autora Frenka Gerija zabavlja posjetioce jednog francuskog vinograda, kreacija dvojca Selgas-Kano uživaće u penziji u obilju sunca u Los Anđelesu. Firma španskih arhitekata planira da obnovi paviljon u Los Anđelesu, gdje je najmanje što mogu

Jubilej uz karnevalsku ludost

Projekat koji se stalno dograđuje, dopunjava

OD ZAHE HADID DO SMILJANA RADIĆA

Serpentajn umjetnička galerija poprište je brojnih izložbi, arhitekture, predavanja i javnih programa koji dovode oko 750.000 posjetilaca godišnje i kojima je ulaz besplatan. Osnovana je 1970. godine u klasičnom paviljonu čaja iz 1934, a naziv je dobila po obližnjem jezeru Serpentajn. Osnovao ju je Umjetnički savjet Velike Britanije i prvih godina bila je otvorena samo privremeno u ljetnjim mjesecima. Ali, 1991. godine je nova direktorica, Džulija Pejton-Džons, opsežno proširila njeno

djelovanje. Poznati umjetnici koji su izlagali u ovoj galeriji su, između ostalih: Man Rej, Henri Mur, Žan-Mišel Baskijat, Endi Vorhol, Paula Rego, Bridžet Rajli, Alan Mekalum, Aniš Kapur, Kristijan Boltanski, Filip Pareno, Ričard Prins, Wolfgang Tilmans, Gerhard Rihter, Gustav Mecger, Demijen Hirst i Džef Kuns.

Od 2000. godine, svakog ljeta galerija naručuje privremeni paviljon od vodećih svjetskih arhitekata koji se gradi na travnjaku ispred galerije. Paviljoni pružaju jedinstven

uvid u savremenu arhitekturu. Do danas su paviljone dizajnirali: Zaha Hadid (2000), Danijel Libskind (2001), Tojo Ito (2002), Oskar Nimajer (2003), Alvaro Siza i Eduardo Souto de Moura (2005), Rem Kolhas, Sesil Balmond i Arup (2006), Zaha Hadid i Patrik Šumaher (predpaviljon 2007), Olafur Eliason, Sesil Balmond i Kejtil Torsen (2007), Frenk Geri (2008), SANAA (2009), Žan Nuvel (2010), Peter Zumtor (2011), Aj Vejvej i Hercog & de Meuron (2012), Sou Fujimoto (2013) i Smiljan Radić (2014).

sintetičkoj čauri. Oba koncepta, i Radićev i tandema Selgas-Kano, izražavaju gotovo antiarhitektonski pristup, sasvim različit od monumentalnih paviljona iz prve decenije koje su kreirala poznata imena iz svijeta arhitekture, i čini se da su svjesni otpor pritisku da se izgrade zdanja koja su manifest

u malom. Arhitektonski čistunci mogli bi da se namršte i poprijeko pogledaju ono što spolja izgleda kao dječiji vašarski lavirint - sve dok ih ne usisa crna rupa i uvuče unutar Selgas-Kano je uvrnute materice.

Nina Vujačić

STANOVANJE KAO KULTURNI AKT

O otvorenoj zgradi, ulozi Arhitekta i Korisnika

Sredinom šezdesetih godina prošlog vijeka u umjetnosti se napušta tradicija i umjetnici zahtijevaju veći angažman publike, ostavljajući svoje djelo nedovršeno i prepušteno djelimičnoj interpretaciji Korisnika. Umjetnik odlučuje da aranžman pojedinih djelova ostavi publici ili slučaju, ne dajući im jedno jedino definitivno rješenje, već mnoštvo mogućih odgovora. Umberto Eco takvo umjetničko djelo zove otvorenim¹ i ističe njegov značaj kako zbog dugotrajne istorijske korisnosti njegovog koncepta otvorenosti, tako i zbog izvanrednog načina na koji anticipira dvije osnovne teme u teoriji umjetnosti od sredine šezdesetih godina prošlog vijeka na ovamo - insistiranje na elementu multiplikacije, množine ili polisemije u umjetnosti, i naglasak na ulozu korisnika, interpretaciji i povratnoj reakciji kao interaktivnom procesu između korisnika i djela. Moderna umjetnost je radikalno izmijenila odnos između umjetnika i publike, jer je zahtijevala veću participaciju. Tranzicija tih šezdesetih godina se relativno prirodno desila - otvorena djela nisu bila jedina vrsta umjetnosti koja je nastajala, ali su bila jedina odgovarajuća. Smatram da možemo povući jasnu paralelu između otvorenog djela u umjetnosti i arhitektonskog objekta koji bi bio po "mjeri svojih korisnika" - koji bi im omogućavao veće učešće u procesu kreacije sopstvenog životnog prostora, što smatram legitimnim pravom svakog čovjeka.

Naredni tekst ima za ambiciju da kroz teoriju John Habarkena, holandskog arhitekta i teoretičara, kao i dvije studije slučaja - dva odgovarajuća realizovana objekta Walden 7 u okolini Barcelone i lokalnog - crnogorskog - Bloka 5 u Podgorici, donese zaključke i nasluti potrebne preduslove za uspješniju praksu, u kojoj bi, nadamo se, akcenat bio na interakciji arhitekta i krajnjeg korisnika i korisnikovom učešću u ukupnom procesu.

Bez neophodnog nivoa razvoja društva i njegovih potreba, kao i podrške države i sistema, svaki pokušaj inicijacije participacije korisnika u kreiranju njihovog životnog prostora je sveden na individualni pokušaj i kao takav, predodređen na neuspjeh.

Gradnja / Stanovanje kao kulturni akt

Gradnja je kulturni akt². Gradnjom pojedinac mijenja sredinu i opet biva pod uticajem toga što gradi. U prvobitnom modelu stanovanja, primarni cilj je bio obezbijediti zaklon, gradeći što veći broj stambenih jedinica - masovna proizvodnja stambenog prostora je bila vrlo važna. Budući da insistiramo na tome da stanovanje ne možemo posmatrati samo kao graditeljski akt³, moramo da shvatimo da nije važna gola proizvodnja stanova već kultivacija samog procesa. Projek-

HOUSING AS A CULTURAL ISSUE – On an open building, the role of architect and user. The text has the ambition to bring conclusions and perhaps necessary preconditions for more successful practice through the theory of Dutch architect and theoretician John Habraken, and two case studies – two realized buildings Walden 7 close to Barcelona and local – Montenegrin Blok 5 in Podgorica. The emphasis here would hopefully be the interaction between the architect and the end user and the user's participation in the entire process.

1 Eco, U. (1962) Opera aperta: Foma e indeterminazione nelle poetiche contemporanee. Milano: Tascabili Bompiani

2 Bootsma, K., Housing for the millions : John Habraken and the SAR (1960-2000), Belgium: NAI Publishers, 2000., p14

3 Habraken, J., "The Uses of Levels" (rad prezentovan na Keynote Address Unesco Regional Seminaru na temu skloništa za beskućnike, Seoul, 1988), p 3

tovanje kolektivnih stambenih objekata je kompromis više faktora - klime, lokacije, ekonomije, konstruktivnog sistema, dostupnih materijala, nivoa tehnološkog razvoja. Dodatni faktor, vrlo važan, je korisnikov koncept "idealnog življenja", koji je modelovan prema njegovom stilu života. Korisnik određuje podjelu i namjenu prostora, kao što odlučuje i koje je socijalno ponašanje u njemu moguće.

Naše društvo je iskusilo dvadesetpetogodišnji tranzicioni period koji je naglašeno osiromašio svu kompleksnost arhitektonskog djela i prostora, svodeći ga na tržišnu robu - koja se mjeri isključivo tržišnom a ne upotrebnom vrijednošću. Simultano se degradira i Korisnik prostora na Kupca, a ne Kreatora ili aktivnog učesnika u procesu kreacije. Progresivne ideje u arhitekturi i urbanizmu ne mogu preživjeti potrošačko društvo - politička i tržišna ekonomija diktiraju brze promjene i ubrzano konzumiranje, kako bi tržište ostvarilo profit.

Iznenadno naglašeno interesovanje⁴ za "otvorenu zgradu"⁵ u protekloj deceniji je odgovor na pritiske, konflikte i građevinski otpad. Sve prouzokovan isključivim priklanjanjem rigidnom funkcionalizmu, što rezultuje definisanjem funkcija i dizajniranjem zgrada za njih. U eri održivosti, ideja da investicija treba da ima dugoročnu vrijednost takođe primorava sve uključene partije (arhitekta, klijente, vlasti, stanovnike, investitore, graditeljske kompanije) da prihvate da moraju da nauče da stvaraju zgrade koje mogu da se prilagode, u skladu sa neprekidnim razvojem tehnologije, društvenih obrazaca i preferenci, kako individualnih tako i zajedničkih / društvenih / javnih.

4 CIB W104 je internacionalna mreža istraživača "pretplaćenih" na koncept "otvorene zgrade" TU Delft, Ball State University u Americi, The University of Hong Kong, Southeast University in China, National Cheng-kung University in Taiwan, Shibaura Institute of Technology in Tokyo, University of Florence, University of Pretoria, između ostalih) eksperimentišu sa novim pristupom arhitektonskom obrazovanju – implementacija koncepta "otvorene zgrade" zahtijeva primjenu novih metoda

5 termin "otvorene zgrade" autorka teksta koristi i kao prevod sa engleskog (Open Building) a i kao sopstveni termin kojim označava fleksibilan objekat koji nudi mogućnosti različitih interpretacija tokom vremena. Autorkina dea o korišćenju upravo ovog termina potiče od "Opera Aperta" – "Otvorenog djela" Umberta Eka, koje funkcioniše u literaturi na način na koji želimo da otvorena zgrada funkcioniše u arhitektonskoj praksi.

Želja i "napor" u projektovanju fleksibilnih i prilagodljivih objekata je prepoznata kao održivi pristup građenju, kao i od velikog ekonomskog značaja. Društveni značaj je tek vrlo jasan - svako živo biće ima neopozivo pravo da nastani (svoj lični prostor) na svoj način.

Univerzalnost ideja / Sedamdesete godine: Evropa i Japan

Modernizacija evropskog društva šezdesetih godina prošlog vijeka - ere mogućnosti za optimalni razvoj individue - zahtijevala je neograničen prostor. Ideal je bio otvoreno društvo, koje je moglo da primi neogančen broj programa. Termin "fleksibilnost" tada postaje slogan - odnosio se na sposobnost prostora da se mijenja i sposobnost zgrada-objekata da prihvate nove funkcije. Samim tim, otvorena zgrada bi bila fleksibilna zgrada, koja može da prihvati promjene korisnikovih potreba tokom vremena.

Slična klima je bila i u Japanu istih godina. Godine 1960. Kisho Kurokawa, Fumihiko Maki i Kiyonoi Kikutake su objavili manifest "Metabolizam 1960: Predlog za Novi Urbanizam". U suprotnosti sa racionalnim zapadnjačkim korijenima modernog pokreta, Metabolizam se oslanjao na budistički koncept promjenljivosti i obnovljivosti, kao i estetiци nedovršene slike. Mašinski koncept i estetika modernog pokreta je zamijenjena biološkom logikom, u kojoj djelovi, kao žive ćelije, mogu živjeti i odumirati, za vrijeme dok organizam kao cjelina nastavlja svoj život. Po manifestu, uloga Arhitekta nije da predloži idealan model za društvo, već da ga snabdijee postornom alatima, kako bi građani/korisnici mogli sami da djeluju. Po njima, mislilo se na prefabikovane i zamjenljive modularne prostorne jedinice, koje bi funkcionisale kao plug-in, koje se ubacuju u neophodan konstruktivni ram.

Ipak, u praksi je većina stambenih objekata projektovana od strane za Metabolista imala naglašenu industrijsku pojavnost, koja je samo potencirala tehnološke predrasude koje su željeli da pevaziđu. Metabolisti zapravo nikad nisu postigli fleksibilnost i zamjenljivost koje su predstavljale esenciju

njihovog koncepta. Greška Metabolista je očigledna - umjesto da je pokret podrazumijevao simultano učešće različitih segmenata društva, metabolizam se sveo na par usamljenih i izolovanih pojedinačnih primjera. Bitno je primijetiti da neuspjeh nije rezultat nemanja vizije osnivača pokreta već upavo nedostatak društvene, ekonomske i političke podrške, u eri kada tehnološki napredak još uvijek nije mogao da podrži tako ambicioznu inicijativu.

Teorija Johna Habrakena / O nivoima odgovornosti

U svojoj prvoj i najpoznatijoj knjizi "Baza: alternativa kolektivnom stanovanju"⁶, John Habraken, holandski arhitekta i teoretičar rođen u Indoneziji, je analizirao efekte kolektivnog stanovanja⁷ u Holandiji - monotoniju, odsustvo učešća korisnika u procesu i neuspjeh u profitranju od industrijalizacije. On je formulisao radikalnu alternativu: koncept razdvajanja baze i ispune⁸ tj. razdvajanja masovnog stanovanja na dva dijela - komunalni do - podrška i područje privatne odgovornosti - ispuna.⁹

Kao alternativu kolektivnom stanovanju, Habraken je predlagao veće učešće korisnika u organizaciji svog životnog prostora. On se zalagao za novu projektantsku paradigmu u gradnji stambenih objekata.

Njegova analiza problema vodi do zaključka da Korisniku treba omogućiti odlučujuću ulogu u realizaciji stambenog prostora kao i ponuditi mu veći broj opcija, tako što bi se prema tome reorganizovala graditeljska industrija. U tom slučaju, Arhitekta bi neke od svojih uloga u procesu trebalo da prepusti Korisniku, a umjesto njih bi dobio druge. Ova kontroverzna i kompleksna transformacija bi za zadatak imala da obnovi "prirodnu relaciju" između ljudi i njihovih domova.¹⁰

Najbitnija inovacija u Habrakenovom predlogu se prevažno ticala nove uloge institucionalnog Klijenta, od kog se

zahtijeva da pusti Korisnika unutar procesa, omogućavajući mu da zadobije odgovornost i kontrolu nad stvaranjem svog doma i njegove okoline. Samim tim, arhitekta bi trebalo da prilagodi svoju ulogu simultano, uz pretpostavljeno učešće na oba kraja.

O rigidnosti kolektivnog stanovanja

Slika koju kolektivno stanovanje projektuje na grad kao materijalnu formu koja mora biti prilagođena datoj zajednici je ekstremno statična.¹¹

Kolektivno stanovanje je totalitet koji onemogućava individualnom dijelu da bude izmijenjen. Svaka stambena jedinica je nepovratno vezana za blok a blok dalje za plansku šemu grada. Ovo onemogućava zajednici da postoji i ponaša se organski i da se prilagođava usljed neminovnih životnih uticaja i promjena.

"Moramo omogućiti stvaranje distrikta koji mogu stariti bez prijetnje da će postati napušteni, distrikta koji mogu apsorbirati najnovije ideje, ali i dalje imajući osjećaj za istoriju. Distrikte u kojima stanovništvo živi decenijama, a koji imaju inkorporiran potencijal za promjenu."¹²

Ovakav pristup zahtijeva mnogo više vremena za ljude da srastu u zajednicu nego što je potrebno zajednici da se istroši od strane kolektivnog stanovanja. Inertnost kolektivnog stanovanja za posljedicu ima građane koji su u neprekidnom seljenju. Svaka potreba promjene unutar životnog prostora prouzrokuje migracije. Uniformnost je jedna od osnovnih karakteristika kolektivnog stanovanja. Krajnje je neefikasna - istoobrazne osnove ne garantuju industrijalizovane modele gradnje, kako se često pogrešno smatra, već upravo ispravni industrijski modeli treba da nude veliki broj različitih rješenja. Iako nije neophodna kontradiktornost između uniformnosti i industrijalizacije gradnje, da se uočiti da je naglasak na

6 Habraken, J. Supports : an alternative to mass housing. London: Architectural Press, 1972.

7 Autorka teksta koristi termin "kolektivno stanovanje" kao prevod engleskog termina "mass housing", iako je moguće da se u prevodu gubi određena, vjeruje prisutna, negativna konotacija koncepta

8 Prevod autorke teksta termina koje Habraken koristi – Support i Infill

9 Bootsma, K. Housing for the millions : John Habraken and the SAR (1960-2000), Belgium: NAI Publishers, 2000., p 88

10 Habraken, J. Supports : an alternative to mass

housing. London: Architectural Press, 1972., p 17

11 Ibid, p 34

12 Ibid, p 39

uniformnosti ipak znatno usporio razvoj pravih industrijalizovanih sistema.

Neosjetljivost kolektivnog stanovanja prema privatnoj inicijativi Korisnika je sasvim jasna - Korisnik prostora nikad ne može zaista da ima vlasništvo nad svojim prostorom.

“Savremeni stanovnik grada je nomad koji se seli iz mjesta u mjesto, ne učestvujući u rastu i napretku svoje sredine [...]. On doživljava svoj grad kao nešto van njega samog i van njegovog sopstvenog izraza. On je u potpunom saglasju sa svojim nomadskim postojanjem, u svojim kolima.”¹³

Baza i Ispuna

Habrakenova ideja baze i ispune je proizašla iz potrebe za gradnjom velikih stambenih objekata za područja sa velikom gustinom naseljenosti. Teorija zastupa odvajanje baze i ispune - odvajanje gradnje objekata kolektivnog stanovanja na dva dijela - komunalni dio i privatni domen odgovornosti. Baza se tiče okvira - samog konstruktivnog sklopa objekta. U ispunu spadaju pregradni zidovi, kupatilska i kuhinjska oprema i električni priključci, kao i priključci za vodu i gas, koji su potrebni za funkcionisanje elemenata u domaćinstvu. Jasna distinkcija između baze i ispune je trebalo da ponudi veću slobodu Korisniku, kako bi organizovao svoj životni prostor. Baza može biti izgađena kao jedinstven projekat, čak i uz rigorozno ponavljanje, ali na nivou Ispune svaka stambena jedinica bi bila različita. Odgovornost na ovom nivou bi bila ostavljena Korisniku.

Ocijenjeno kao poželjno ali ne veoma efikasno, razdvajanje strukture-baze i ispune ipak, i dalje, uz manje izmjene¹⁴, funkcioniše u Holadniji, matičnoj zemlji zagovonika teorije - jasno odvajanje dvije faze omogućava projektovanje i proizvodnju sistema ispune koji su nezavisni od pojedinačnih projekata.

¹³ Ibid.

¹⁴ Habraken, J., “The Uses of Levels” (paper presented at the Keynote Address Unesco Regional Seminar On Shelter for the Homeless, Seoul, 1988), p 13

¹⁵ Ibid. p 75

¹⁶ Habraken, J., “The Uses of Levels” (rad prezentovan na Keynote Address Unesco Regional Seminaru na temu skloništa za beskućnike, Seoul, 1988), p 4

Samim tim, komponente mogu biti proizvedene industrijski u velikom broju.

Uloga arhitekta po Habrakenu

U kolektivnom stanovanju, od Arhitekta se očekivalo samo da dizajnira prototip. Problem sa kojim je on trebalo da se hvata u koštac je najmanje estetske prirode - “Stanovanje ne zahtijeva remek-djela dizajna; ono što mu je potrebno je sloboda da raste i da se mijenja.”¹⁵

Po “Baza i Ispuna” teoriji, Arhitekta ima tri osnovna zadatka: da isprojektuje strukturu (arhitekturu), da savjetuje proizvođače po pitanju dizajna komponenti koje prate takvo stanovanje (industrijski dizajn) i da savjetuje korisnika prostora po pitanju organizacije osnove i ispune njihovih stanova (unutrašnja arhitektura). Dodatno, potrebno je da nadgleda ukupan proces gradnje i da upravlja procesom u koju je uključen veliki broj strana - Arhitekta treba da bude posrednik između korisnika i tehnologije.

Uloga Korisnika po Habrakenu

U kolektivnom stanovanju, Korisnik se useljava u već gotov stambeni prostor, koji ne može da prilagodi svojim potrebama - izmjene su najčešće jako komplikovane sa tehničke strane, budući da elementi zgrada imaju fiksne pozicije.

“Korisnici imaju različite sisteme vrijednosti i različite potrebe. Nemoguće je pronaći rješenje koje će odgovarati svakome. Stambeni prostor je privatna stvar i mora se prilagoditi svom Korisniku. Korisnici vole da se priklone određenom načinu života, ali istovremeno unutar tog konteksta vole da identifikuju sebe kao drugačije od svojih susjeda. Funkcionalne potebe svakog domaćinstva se razlikuju, takođe. Individualne preference su takođe veoma bitne a mogu biti zadovoljene samo na individualnim osnovama.”¹⁶

Korisnik mora biti u mogućnosti da zauzme svoj prostor - samim tim je jasna neophodnost fleksibilnog životnog postora, koji on dalje prilagođava svojim potrebama. Stambeni projekti i

kvartovi se moraju razvijati i rasti tokom vremena. Ne postoji "instant" okolina.¹⁷ Današnje dobro je najčešće nedovoljno već sutra. Svjedoci smo velikog broja stambenih projekata iz pedesetih godina u Evropi, koji su jednom smatrani dobrim primjerima koje treba slijediti, a danas su napušteni i ne pružaju prijatnu sredinu za život. Sistem gradnje ih čini ekstremno skupim da bi bili renovirani ili srušeni.

U kolektivnom stanovanju sinergija je presudna - jako je bitno da profesionalci rade zajedno sa korisnicima prostora i njihovim predstavnicima - političarima i izabranim zvaničnicima. Stanovanje ne možemo posmatrati izolovano i samo kao profesionalni zadatak. Sinergija je više nego neophodna.

O prefabrikaciji

Prefabrikacija, po definiciji, podrazumijeva proizvodnju elementa zgrade na jednom mjestu i njihovu montažu na drugom. Ona nije neophodno jeftinija - transport i visoki standardi koji se tiču preciznosti i priprema koštaju. Niti je uvijek brže rješenje, ali količina rada na lokaciji je prefabrikacijom značajno smanjena i rezultati su mnogo spektakularniji. Kako god, uspjeh ipak zavisi od kombinacije više faktora.¹⁸

Osim toga što prefabrikacija zaista nudi jednostavnije uslove građenja i najčešće skraćuje potrebno vrijeme, njen najveći doprinos je što dobijamo fleksibilne stanove i stambene blokove i samim tim ima značajnu ulogu u povećanju promjenljivosti i prilagodljivosti.

Studije slučaja / "Otvorene zgrade" u praksi

Naredna analiza dvije studije slučaja - jednog katalonskog - Walden 7 i jednog lokalnog, crnogorskog - stambenog naselja Blok 5 u Podgorici, ima za cilj da prikaže vrlo različitu sudbinu dva ambiciozna projekta koja su nastala gotovo istovremeno, ali u različitim sredinama, pri čemu se dominantno misli na ljudski i ekonomski faktor.

Autori oba projekta su pokušali da ohrabre učešće budućih

korisnika prostora u samom procesu, ali i da isključe faktore rigidnosti i uniformnosti koji najčešće prate kolektivno stanovanje. Analiza se odnosi kako na sam projekat i društvenu situaciju u kojoj su projekti nastajali, tako i na ulogu arhitekta i korisnika u procesu, i oblik njihove interakcije. Uspjeh odnosno neuspjeh implementacije ova dva projekta je evidentan na oba plana koja zagovara Habraken u svojoj teoriji - na komunalnom-javnom-državnom i privatnom nivou odgovornosti, čime se potvrđuje hipoteza sa početka teksta. Projekat bloka Walden u blizini Barselone je započet 1970. godine, od strane multidisciplinarnе prakse "Taller de Arquitectura". Grupa je objedinjavala stručnjake iz raznih disciplina - psihologije, filozofije i arhitekture, a sačinjavali su je brat i sestra Anna i Ricardo Bofill, Clotas Salvador, Ramon Collado, Jose Agustin Goytisolo, Malagarriga, Joan Manuel Nunez Yanowsky, Dolores Rocamora i Serena Vergano.¹⁹

Projekat se prvobitno zvao "Grad u svemiru" a izgradnja planirana u Madridu. Krajni naziv je inspirisan djelom Burhus Frederic Skinnera, pisca utopijske naučne fantastike. Ideja je bila da objekat predstavlja samoupravnu stambenu zajednicu i simulira vertikalni grad sa stanovima, ulicama i radnjama. Polovina spratne površine bila je namijenjena zajedničkim prostorijama i baštama. Autori su okarakterisali Walden 7 kao novi psihološki koncept urbane životne sredine, nasuprot tada

¹⁷ Ibid. p 3

¹⁸ Ibid. p 51

¹⁹ Wikipedia

Projekat se prvobitno zvao "Grad u svemiru"

nih stambenih jedinica je direktno suprotstavljeno velikim zajedničkim prostorima koji podstiču socijalizaciju. Estetika Waldena 7 je daleko od unifomnosti koja gotovo da se podrazumijeva u kolektivnom stanovanju. Progresivnost projekta se najviše ogleda u socijalnoj i psihološkoj ravni - autori su pretpostavljali angažman korisnika uz njihovu stručnu pomoć. Intervencije su bile moguće u enterijeru ili u dijelu re-kombinovanja i dokupljivanja jedinica kojima je Korisnik raspolagao.

Autori su imali ambiciju da integrišu različite funkcije po različitim nivoima javnog prostora - krov je mogao biti zauzet od strane stanara kao solarijum, bazen i bašta. Iako je forma objekta proistekla iz studije jedne rigorozne geometrije, namjera je bila da Walden 7 predstavlja početnu tačku serije sličnih objekata koji bi bili karakteristični za cijeli grad.

Program

Tri stotine šezdeset osam stanova izgađenih u prvoj fazi su bili namjenjeni nižoj srednjoj klasi. Ideja je bila da vlasnici mogu da zarade na razlici u cijeni stanova nakon petnaest godina. Stanovi su bili grupisani oko četiri dvorišna prostora a povezani hodnicima. Bruto površina ove faze stambenih jedinica je iznosila 31 140m².²⁰ U dijelu strukture stanova, 70 je bilo garsonjera od 30m², 23 studio-ateljea od 60m², 27 trosobnih stanova od 60m² i 274 četvorosobnih stambenih jedinica od 120m². Tri posljednja tipa stana su bili projektovani kao duplesi, 207 podzemnih parking mjesta je bilo projektovano i izvedeno, od čega je 100 pripadalo stanarima.

U prizemlju objekta su bile smještene servisne funkcije, čiji je prostorni raspored bio određen od strane autora projekta (supermarket, vešeraj, biblioteka, mesara, banka, frizerski salon, restoran i javni toaleti). Peti, šesti i osmi sprat su projektovani da prime 1500m² kancelarijskog prostora i 400m² rezervisano za stanare. Zgrada je na krovu imala dva bazena i solarijum.

popularnom tehničkom i spekulativnom koji je imao primat sedamdesetih godina prošlog vijeka. Tokom projektovanja, autori su naročito imali u vidu buduće korisnike stanova - nižu srednju klasu, i njihove moguće potrebe.

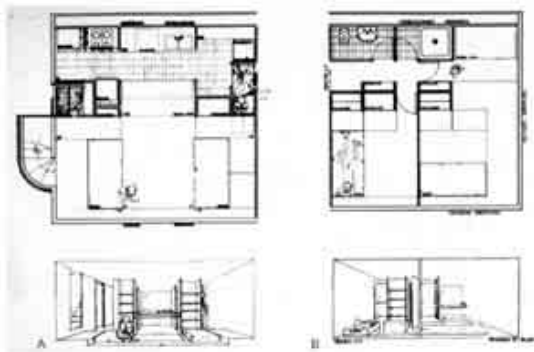
Projekat Waldena 7 je bio fuzija više aktuelnih ideja - grada u svemiru, arhitekture potrošačkog društva, nekonvencionalnog života gauche divine, stambenog prostora koji se može nadograđivati i prodavati kao i serije elitističkih principa u skladu sa vremenom u kom je nastajao.

Uloga autorskog tima

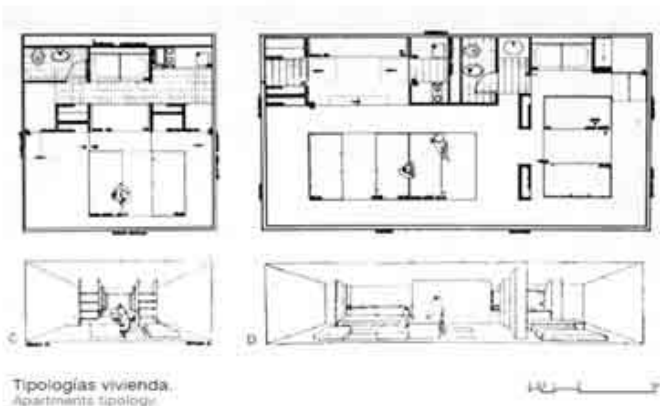

Walden 7 je projekat socijalnog stanovanja, projektovan kao dinamičan prostor koji je ipak realizovan kao koherentna cjelina, iako diversifikovana. Jedinstvo je suprotnosti pod istim krovom - insistiranje na privatnosti individual-

20 Cardon, C. (1975.) Les espaces de l'architecte. Le Taller de arquitectura de Barcelone. Le système des Beaux-Arts. L'architecture d'Aujourd'hui. N.182. p 18-22

Osnove tipskih stambenih jedinica
sastavljenih od jednog i dva modula,
Walden 7

Modularni stambeni prostor / Fleksibilnost

Autori projekta su odabrali kubus kao osnovnu ćeliju koja je omogućavala relativno jednostavnu industrijalizaciju, ponavljanje i serijsku proizvodnju, a bila je prilagodljiva bilo kom dizajnu i identifikovana sa stambenom jedinicom.

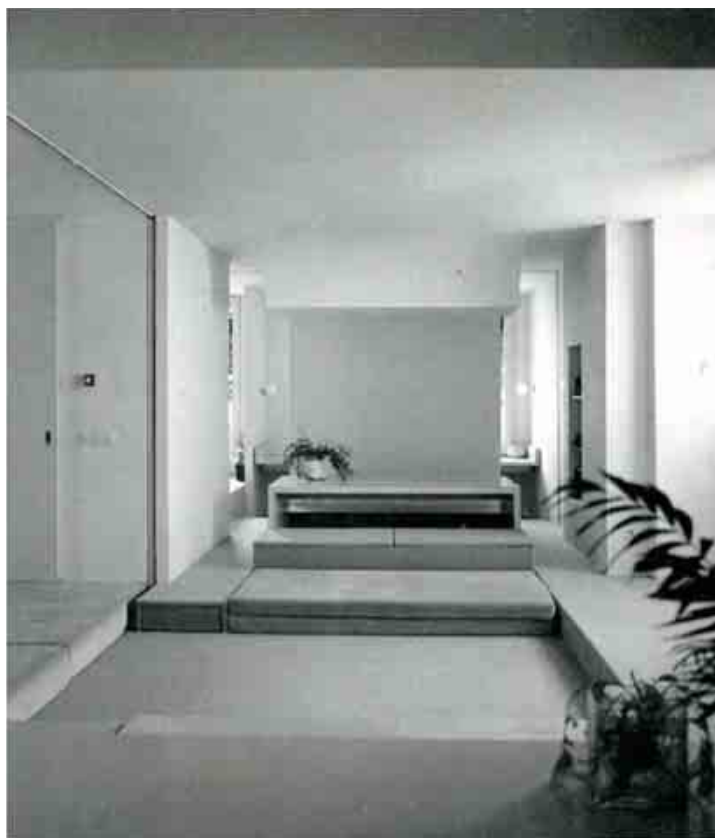
Osnovni modul je bio kubus dimenzija 5.3x5.3x2.5m, sa svim instalacijama smještenim u jednom od zidova. Stambene jedinice su se mogle sastojati od jednog, dva, tri ili četiri osnovna modula, prema zahtjevu Korisnika. Veća sloboda u kombinacijama jediničnog modula je ostvarena grupisanjem instalacija u jedan blok. Jedinica je bila opremljena osnovnim namještajem, kako bi Korisnik lako mogao da prilagodi

²¹ U svojoj knjizi „Supports: an alternative to mass housing“ Habraken navodi da rigidna serijska proizvodnja stanova tjera Korisnike da budu nomadi koji se sele iz jednog stana u drugi, kako se njihovi prostorni zahtjevi mijenjaju. U ovom projektu autor je od samog početka pretpostavljao da će Korisnici imati u jednom trenutku imati potrebu za uvećanjem životnog prostora i samim tim je to obezbijedeno inicijalnim projektom. Ta praksa se i dan danas nastavlja u Waldenu 7

svoj prostor svojim potrebama. Dodavanje jedinica je bilo inicijalno projektovano.²¹

Osnovna trodimenzionalna jedinica je dalje grupisana superpozicijom, jukstapozicijom i smicanjem, kako bi nastala zgrada visoka šesnaest spratova koja funkcioniše kao relativno autonoman klaster. Karakterističan presjek Waldena 7 je nastao smicanjem osnovnog modula, što dalje obezbjeđuje pristup stambenim jedinicama.

Pored neosporivog doprinosa projekta sa sociološkog i urbanog aspekta, njegovog gotovo utopijskog i eksperimentalnog karaktera, Walden 7 se smatra tipološkim reperom u projektovanju modularnih objekata i predstavlja jedan od rijetkih izgrađenih stambenih manifesta.

Tipski enterijer stana u Waldenu 7

Relacija arhitekta-korisnik

Projektni zadatak u dijelu tipova stanova je bio ustanovljen nakon analize i klasifikacije svih funkcija koje Korisnik obavlja u svakodnevnom životu, uz osnovni kriterijum da može maksimalno da iskoristi svoj životni prostor.²²

Usljed sistema multiplikovanja i kombinovanja osnovne jedinice, veliki broj mogućih varijacija stanova je bio dostupan i ponuđen pojedinačnim korisnicima ili porodicama. Glavni arhitekta Bofill je naglašavao da je radio sa budućim korisnicima stanova „spolja“, na mehanizmu modula. On je i prije Waldena imao sličan projekat u Reus-u, u kome su se takođe koristile modularne jedinice, ali je eksperiment bio interesantniji na nivou teorije nego kasnije u sprovođenju iste u praksi.

Sistem realizovan u Waldenu 7 je izmijenio ideju vlasništva, kako navodi Bofill.²³ On je takođe izmijenio i način stanovanja - osim jednostavnog predavanja stanova u ruke Korisnika, arhitekta bi unaprijed predlagao i do 5 vrsta različitih organizacija istog prostora. Širok spektar teorijskih moguć-

nosti je omogućio arhitektima da ponude različita rješenja - u horizontalnoj i vertikalnoj organizaciji, i od 30 do 120m². Po Bofillu, sistem je rezultirao tolikim brojem kombinacija da budući korisnici gotovo da nisu mogli da se snađu.²⁴ Korisniku - vlasniku stana je bilo omogućeno da ili prisvoji jednu od ponuđenih varijanti stanova ili da ga organizuje sam prema svojim potrebama.

Izvođenje / Gradnja

Stubovi i međuspratne tavanice Waldena 7 su rađene u armiranom betonu, dok su ispune i pregradni zidovi rađeni u blokovima i lakom betonu (YTONG), prirodno bojeni i fiksirani spolja. Keramika u unutrašnjim javnim prostorima je u zelenoj, plavoj i žutoj boji. Korišćenje jarkih boja je stvorilo razigranu i pozitivnu atmosferu unutar bloka, nasuprot hladnim spoljnim zidovima koji predstavljaju “stav” autora prema industrijskoj, napuštenoj objekta. Gradnja objekta je počela 1973.godine, od strane građevinske kompanije Dragados. Radovi su vrlo brzo bili obustavljeni jer je kompanija imala probleme sa na-

22 U „Supports: an alternative to mass housing“ Habraken navodi da je jedan od tri ključna uslova za dobar život, a nažalost nepostojeći kod kolektivnog stanovanja, slobodna kombinacija – čak i minimalno koliko je moguće bi trebalo unaprijed odlučiti i prilagoditi prostor u pravcu želja njegovog budućeg korisnika

23 Amigo, S.J., Lluís, J. Walden 7 i MIG, 1941-1945. Ajuntament de Sant Just Desvern, p 18

24 Ibid.

25 Dostupno na:

http://ado09cdnb.archdaily.net/wp-content/uploads/2013/02/5115908fb3fc4be22a00060_ad-classics-walden-7-ricardo-bofill-walden7_barcelona_spain_ricardo-bofill_taller_arquitectura_7.jpg

platom svojih usluga. Umjesto Dragadosa, izvođenje objekta je preuzelo pet manjih firmi. Neuniformnost izvedenih radova, usljed različitih tehnika svake firme, je za posljedicu imalo loš kvalitet izvedenog, posebno u dijelu završnih radova - slomljenu keramiku, vlagu, pukotine u stanovima, izdignute podove i fasadu koja je otpadala.

Po originalnom projektu, Walden 7 je trebalo da ima još dvije kule koje se nisu realizovale usljed loše ekonomske situacije. Loš kvalitet radova je prouzrokovao buran spor između vlasnika stanova i investitora Waldena 7 - COE 3, SA - podgrupe Industrijske banke Katalonije, čiji je većinski vlasnik bio upravo tadašnji predsjednik Katalonije Jordi Pujol.

Investitorska kompanija nije nikada prihvatila odgovornost za loš kvalitet stanova i objekta ukupno, samim tim izbjegavajući da snosi bilo kakve materijalne troškove za popravku loše urađenog.

Uloga korisnika

Tokom godina, unutrašnjost svih stanova se izmijenila, u skladu sa promjenom potreba Korisnika. Osim toga, kako se ekonomska situacija mijenjala na bolje, vlasnici su bili u mogućnosti da dokupljuju jedinice, spajajući ih sa modulima koje su posjedovali do tada. Danas, najveći stan u Waldenu 7 se sastoji od 7 spojenih osnovnih jedinica, ili 210m².

Intervencije vlasnika stanova u Waldenu 7 su se odnosile isključivo na enterijer. Budući da je oprema stanova bila svedena na minimum, vlasnici su u ostatku unutrašnje uređenje lako prilagođavali svojim potrebama. Kako je četrdeset godina prošlo otkad je objekat izgrađen, korisnici su, svakako ohrabeni ambicijom autora da svoj prostor prilagođavaju sebi, to i radili, kako mijenjajući raspored unutar istog prostora, tako i dokupljujući jedinice. Samo-organizacija na katalonskom primjeru je sasvim uspjela, ne idući na štetu objekta i ukupne estetike. Sve intervencije vlasnika su se odnosile, kako je i bilo pretpostavljeno, samo na unutrašnjost stambenih jedinica. Petnaest porodica i dalje, od samog početka, živi u Waldenu 7. Uspjeh Waldena 7 je očigledan - objekat je i dalje

naseljen u potpunosti, njegovi stanari su zadovoljni kvalitetom života koji im je omogućen a cijene stanova su znatno porasle od vremena izgradnje zgrade.

Blok 5

Konkurs za stambeno naselje Blok 5 u Podgorici je bio održan 1977. godine, kada je Jugoslavija bila samoupravna socijalistička republika. Rad je bio predat pod šifrom PRAXIS, što

je nagovještavalo ambiciju da se dostigne jedinstvo teorije i prakse. Par mjeseci su trajali pokušaji poništenja konkursa, zbog raskida sa dotadašnjom praksom i navikama Investitora i Graditelja. Korisnike niko nije pitao. Realizacija je ipak počela iste godine. (1977)

Program

Program Konkursa je zahtijevao precizno poštovanje zadate kvadrature za svaki tip stana i precizan broj tipova stanova, a sve u okviru standarda za socijalno stanovanje. Koristeći modul 6x6m i kombinujući ga na razne načine, Arhitekta je uspio da zadovolji sve programske zahtjeve Konkursa. Projektovani stanovi su se kretali od garsonjere (36m²) do četvorosobnih stanova (108m²). Ukupan broj stambenih jedinica je bio 1800. Projektom su predviđeni poslovni prostori u prizemljima objekata. (po DUP-u)

Projekat/ Uloga Arhitekta / Fleksibilnost

Kvalitet koji je u najvećoj mjeri odvajao nagrađeni i izvedeni konkursni rad od ostalih je bio naglašena fleksibilnost objekata. Arhitekta je promišljenom modularnom organizacijom, smatrajući ključnim učesnike Korisnika u kreiranju svog prostora, projektom unaprijed omogućio veliki broj varijanti stanova od istog broja elemenata i u istim kvadraturama. Prvi nivo fleksibilnosti se ticao strukture tipova stanova - da bi se zadovoljili zahtjevi Investitora, a drugi izmjena prema potrebama Korisnika. Projekat je u startu omogućavao udovoljavanje potrebama obje partije - i Investitora i Korisnika. Drugi nivo se odnosio ne samo na fleksibilnost izgrađenog prostora unutar iste kvadrature nego i na promjenljivost fasade - lođe i ne-konstruktivne fasade su mogle da se mijenjaju tokom vremena.²⁶

²⁶Bilo je moguće konvertovati lođe u unutrašnji prostor, zastakljivanjem, usljed rasta porodice ili promjene načina života tokom vremena

²⁷I po John Habrakenu, arhitekta ima tri ključne uloge u procesu projektovanja objekta ali i nakon toga

²⁸Samoupravni socijalizam

U toku i nakon projektovanja, Arhitekta je bio na raspolaganju budućim Korisnicima stanova, kako bi se njihov životni prostor što više isprojektovao u skladu sa njihovim potrebama, kako prije tako i nakon izgradnje bloka.²⁷

U tom sociološki i politički specifičnom momentu za Crnu Goru ali i region, kada je i državna organizacija²⁸ podrazumijevala učesnike jedinice u odlučivanju, procedure su se ipak odvijale preko predstavnika. Od 1800 stanova, mali broj budućih Korisnika je bio u prilici da iskoristi te prednosti, jer ih je administracija (preduzeća i institucija kao Kupaca) držala u neizvjesnosti, da li će i kakav dobiti stan. Najčešće je raspodjela vršena nakon završetka izgradnje. Ponuđene varijante rješenja birali su Predstavnici po svom nahođenju. Prvi Korisnici stanova nisu bili od inicijative i mogućnosti da stanove prilagođavaju, pogotovo bez kontakta sa Arhitektom. Trebalo je čekati drugu generaciju.

Prefabrikacija i Blok 5

Na nivou idejnog projekta, Blok 5 je bio projektovan u prefabrikovanom sistemu. Građevinska kompanija koja se bavila prefabrikacijom je ponudila sjajne uslove u dijelu vremena potrebnog za izvođenje i cijene izvođenja. Ipak, Država je odlučila da posao dodijeli državnom građevinskom preduzeću zapalom u finansijske probleme, zbog čega je projekat morao biti izveden u klasičnom sistemu gradnje i samim tim preprojektovan. (tunelska oplata, zidana fasada, djelimično i pregradni zidovi zidani od opeke). Unutrašnji elementi - oprema i pojedini pregradni elementi (ugradni ormari su takođe služili kao pregrade između prostorija) su bili prefabrikovani. Izvođač je pokušao da i te ugradne elemente, kao jedinu zaostavštinu Autorove ideje o prefabrikaciji, prevede u klasični sistem.

Odsustvo ukupne prefabrikacije je uticalo na objekte - u prefabrikovanom sistemu je bilo moguće postići znatno veći stepen preciznosti gradnje, koja bi bila znatno brža i jeftinija. Ukidanje prefabrikacije je uticalo i na fasade - sada je postalo teže ih kombinovati, redizajnirati i mijenjati.

Blok 5 i učešće korisnika

Izvođenje

Loš kvalitet izvođenja objekata u Bloku 5 (loš kvalitet termoozolacije fasada, izvođenja hidroizolacije, ukupna nepreciznost izvođenja, loše rukovanje fasadnim materijalima) rezultiralo je nezadovoljstvom Korisnika i vodilo je prvim “intervencijama”. Stanari posljednjih spratova u počeli da pretvaraju ravne krovove u dvovodne. Stanari su počeli i da popravljaju izolaciju na fasadi sami, u skladu sa svojim tehničkim mogućnostima i ličnim preferencama, kao i da doziđuju i nadziđuju postojeće gabarite, nerijetko da prave nove stambene jedinice. (Podrška Države po pitanju odžavanja zgrada u Bloku 5 bi bila od velike važnosti, da je postojala; Korisnici se nisu ponašali u skladu sa planskim regulacijama; Odsustvo vlasti je rezultiralo anarhijom).

Tokom finalizacije izvođenja, napušten je projekat farbanja fasada, koji je bio u skladu sa urbanističko-tehničkim uslovima. Upravo kolorit koji je bio po projektu, naglašavao je arhitekturu Bloka u njenoj kompleksnosti i razigranosti. Boje su takođe korišćene i kako bi se individualizovali objekti i razlikovali njeni djelovi - stanovi unutar stambenog kompleksa. Farbanje fasada je bilo zaustavljeno i otkazano, nakon kampanje koju su vodile kolege - arhitekti, a izbor ostavljen novokomponovanoj Komisiji i Izvođaču, koji su se na kraju izborili za uniformnost.

Učešće korisnika u periodu tranzicije

Loš kvalitet izvođenja vodio je ka prvim intervencijama Korisnika, koje nisu bile kontrolisane od strane Arhitekta ili vođene

regulacijama. To je za rezultat imalo anarhiju i sporu ali sigurnu devastaciju Bloka. Glavne samovoljne akcije Korisnika su se upravo desile u periodu tranzicije i raspada SFRJ Jugoslavije, u vrijeme kada institucije nove države, tek u formiranju, su imale mnogo alarmantnije probleme od zaštite prirodnog ili građanog prostora u ovom slučaju. Neformalna gradnja je cvjetala: stanari su sebi gradili po više novih spratova na ravnim krovovima i konzolnim ispustima, nove stanove na zajedničkim krovnim terasama. To je bilo nekontrolisano stanje otimanja i prisvajanja javnog prostora od strane Korisnika. Zbog ekonomskih i(li) prostornih razloga, čak je i sigurnost objekata dovedena u pitanje. Korisnici su gradili i po više spratova na konzolama od 6 metara. Odsustvo Države i njenih institucija je za rezultat imalo degradaciju stambenog bloka i anarhističko i nekultivisano prisvajanje društvenog prostora od strane pojedinačnih Korisnika. Umjesto da su profitirali od projekta koji je promovisao do tada neviđenu slobodu u organizaciji sopstvenog prostora, Korisnici su zloupotrebljavali pozitivne strane projekta na negativan i nekultivisan način. Svoje im nije bilo dovoljno, htjeli su tuđe.

Oba projekta, i Walden 7 i Blok 5, su nastala u duhu post-efekata '68, što je bio početak kulturnih promjena, odbacivanja kulturnog i akademskog nasljeđa i proklamacija alternativne kulture liberalne i utopijske prirode.

U Kataloniji, osim studentskih protesta tih godina i štrajkova radnika, ljevičari, među kojima je bio značajan broj intelektualaca i umjetnika, su zauzeli stav protiv Frankove vladavine, a u odbranu demokratskih sloboda. Nasuprot tome, Crna Gora je bila jedina država (tada republika) u regionu u kojoj studenti nisu organizovali demonstracije. Ovaj podatak je validna ilustracija mentalne inertnosti Crnogoraca.

U prvom primjeru se radi o jako uspješnoj implementaciji principa otvorenosti unutrašnjeg prostora u kolektivnom stanovanju i pozivu korisnika na učešće.

Drugi primjer oslikava situaciju u kojoj su sve pozitivne strane projekta, projektovanog da bude "otvoreno djelo" koliko su tehnološki dometi kasnih sedamdesetih godina dozvoljavali, degradirane od strane korisnika. Ukupna situacija je išla na

ruku anarhiji - prisvajanje javnog prostora unutar objekata je uzelo maha sa početkom građanskog rata u SFRJ, praćenog tranzicijom, koja je ohrabivala nekontrolisano ponašanje korisnika. Zaduženi za očuvanje izgrađene sredine (država, nadležno ministarstvo, Savez arhitekata) su, koristeći generalni haos u državi i regionu, odlučili da se drže po strani, ne reagujući u pravcu očuvanja objekata ili sprječavanja nelegalnih aktivnosti koje su, samim tim, sve više uzimale maha. Iz svega se da zaključiti da implementacija progresivnih ideja (u arhitekturi) traži neophodne preduslove, koj se tiču nivoa razvoja društva i njegovih potreba, kao i podrške države i sistema. Pokušaj zagovaranja participacije korisnika, iako bi po prirodi stvari najlogičnijeg oblika uključenosti budućeg Korisnika u oblikovanje njegovog životnog prostora, je osuđena na neuspjeh, ukoliko potrebni uslovi ne postoje.

Marija Bojović

Literatura:

Bootsma, K. *Housing for the millions: John Habraken and the SAR (1960-2000)*, Belgium: NAI Publishers, 2000; Cardon, C. (1975.) *Les espaces de l'architecte. Le Taller de arquitectura de Barcelone. Le système des Beaux-Arts. L'architecture d'Aujourd'Hui. N.182. p 18-22* Eco, U. *Opera aperta: Foma e indeterminazione nelle poetiche contemporanee*. Milano: Tascabili Bompiani, 1962; Habraken, J. *Supports : an alternative to mass housing*. London: Architectural Press, 1972; Habraken, J. "The Uses of Levels" (rad prezentovan na Keynote Address Unesco Regional Seminaru na temu skloništa za beskućnike, Seoul, 1988)

Piše: doc.dr Boris Ilijanić dipl.ing.arh.

PROSTORNA ANALIZA (HERCEG NOVI)

Proučavanje urbanog razvoja

Grad treba da traži svoje konačno genetsko ishodište u prirodnim uslovima i pogodnostima okruženja za njegov nastanak, a potom i u antropološkim faktorima, odnosno društvenim uslovima i djelima za taj nastanak. Uslovi što lagodnijeg načina života (voda, hrana i energija) su ostavljali i određenu količinu "slobodnog vremena", za duhovnu nadogradnju i nauku u primjeni inovacija života u jednom regionu.

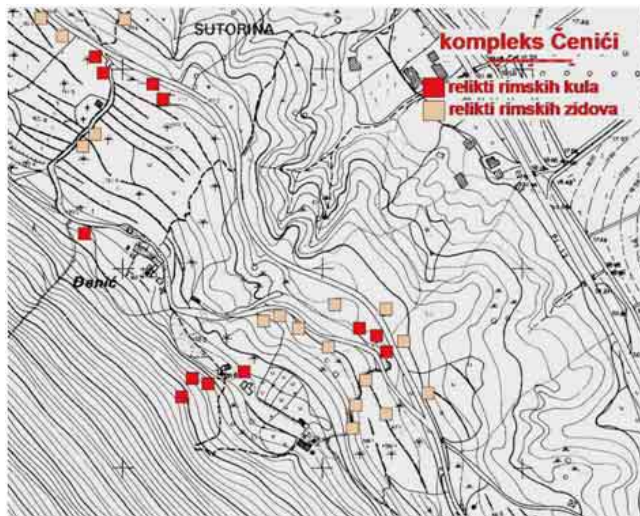
Graditeljsko nasljeđe - Lokaliteti

Resinum (lat=smole), lokacijski definisano mjesto rimska cestovna - putna podstanica, XX rm. istočno od Epidaura, iz perioda kraja I vijeka p.n.e. na širem području sutorinskog sela Čenići (Osoje). Ovdje nisu rađena arheološka ispitivanja niti notifikacije. Prisutni su relikti pojedinačnih masivnih objekata (platformi) dimenzija cca. 4,00x5,00m, za koje nije jasno da li su bili dio sistema kompleksne građevine. Vjerovatno se radi o rimskim kulama stražarnicama, građeni u masivnim zidovima "opus caemanticum", sa kojih su u kasnijim periodima poskidani fasadni klesani kameni tesanici radi sekundarne upotrebe u gradnjama okolnih međa i objekata sela Čenići. Može se reći da je Resinum pojam za širu lokaciju sela.

"Da je Sutorina bila nešto ljepša i da je više stanovnika brojila, dokaz su nam mozaične kaldrme, odlomci pepelnica, komadi kipa Diane Lovkinje, rake mješte od kamena od opeka sazidane i istim pokrivene, koje nose 'Pansiona' ime tvornice, što nazad godina hercegnovski ljekarnik gospodin Gjonović bio izvestio mnogo obširno bečku centralnu komisiju za pro-

Jedna od "kula" u Čenićima, Sutorina, 2015.

Kompleks u Čenićima, Sutorina, 2015.

1 P.Krojinski, "Sutorina (hercegnovska), povjestničke crtice", Mostar, Tisak hrvatske dionice tiskarne, 1904

2 "Orbis Latinus-Letter R", - www.columbia.edu/acis/etc/Graesse/orblat.html

3 I.Lalošević, „Izdvojene fortifikacioni punktovi na području Herceg Novog“, BOKA 27, 2007 YUISSN 0350-7769

**SPATIAL ANALYSIS – THE STUDY OF
URBAN DEVELOPMENT**

The city should find its final genetic origin in natural conditions and benefits of the surroundings for its development, and in anthropological factors, or social conditions and actions for that development. This column deals with the study of urban development of Herceg Novi and its ambience that caused its emergence and development.

učavanje i uzdržavanje starina, ali to, na žalost, ostade u zaboravu.”¹ Resinum je latinska riječ od koje je nastala italijanska imenica resina=korijen, smola².

Cijela padina brda oko sela Čenići je gusto obrasla vresinom, niskom ljekovitom biljkom, koja izdašno cvjeta, izvanredno je medonosna i ima velika ljekovita svojstva. Ovo može biti indikativno za korijen imena rimske podstanice Resinum.

Stoli, lokacijski izgubljeno mjesto rimskog perioda, na širem području Kumbor-Đenovići. Istorijska nepouzdanost i neistraženost, te vojna izolovanost lokaliteta je stvorila legendu o gradu Stoli. Topografski pojedini lokaliteti između Kumbora i Đenovića se i danas nazivaju Stoli. Karakteristična je istorijska činjenica da su Turci u XVI vijeku, na rtu Kumbor podigli tvrđavu Vrbanj, dimenzuje cca 150x80m³ koja je bila građena i od kamena, vjerovatno sa neke stare građevine. Kasnije kada su Ko-

Detalji rimskih relikata kompleksa u Čenića, Sutorina 2015.

torani, odnosno Venecija krajem XV vijeka zauzela tvrđavu Vrbanj, tadašnja vlast je dala nalog lokalnom stanovništvu da raznese kamen sa tvrđave i sagradi sebi kuće. Tada su se ugrađivale i poslije pronalazile kamene spolije, a najpoznatija od njih je je bista cara Domicijana.

Da li je legenda da je grad Stoli potonuo u nekom od brojnih zemljotresa, tačna ili ne, za vrijeme zemljotresa 1979. notifikovano je potapanje dijela obale u Kumboru, cca 3000m², a što kasnija hidrogeološka ispitivanja tla, dokazuju pjeskovitim slojem i visokom podzemnom vodom, dakle loše nosivom kvalitetu tla. Postojali su sporadični pregledi morskog dna u dijelu akvatorijuma između “lansirne rampe” u Kumboru i obale, a o kojima je izvjestio arheolog Ilija Pušić 1958. Detaljnija istraživanja nije bilo moguće sprovesti zbog odnosa prema lokalitetu kao “vojna tajna”. Današnje aktivnosti na lokalitetu Kumbor,

Sv.Nedelja, Kumbor 2004.

tokom gradnje turističkog kompleksa, arheološkim istraživačkim radovima oko crkve Sv.Nedelje⁴, utvrđen je antički sloj ispod crkve i mreža antičkih zidova, koji se pružaju obuhvatnije van gabarita postojećeg objekta. Istovremeno otkrivanje kartaginskog zlatnika, sigurno govori o ranijem naselju na ovom širem lokalitetu. Rose ili Porto Rose je malo mjesto na za-

Kumbor(Stoli), 2014.
Tvrđava Vrbanj, u blizini lokaliteta Stoli, Kumbor⁵

padnoj obali poluostrva Luštica i pripada Opštini Herceg Novi. Definitivno je akademik Pavle Mijović ukazao da su Rose jedna tj. istočna strana pomorskog prelaza preko hercegnovskog zaliva, antičkog traiectusa. U naučnom svijetu mnogi autoriteti raznih struka od istoričara, arheologa i arhitekata konzervatora prihvataju Rose, kao istočni dio prelaza i pogrešno ga identifikuju kao Resinum iz Pojtingereve table. Urađena su arheološka istraživanja kako kopnenih, tako u posljednje vrijeme i podmorskih lokaliteta, ali istraživanja nisu sistematizovana i ostala su na nivou sondažnih iskopavanja. Međutim, i ta sondažna arheološka istraživanja su pokazala bogatstvo nalaza i iz antičkog perioda. Najkraća udaljenost od današnjeg Herceg Novog, odnosno od lokaliteta Mezaluna i Cassina (Vojničke Banje) do Rosa je 2,50 km. Dakle, gotovo moguće je da su Rose bila trajektna tačka južne obale zaliva, ali po analizama distance po

Pojtingeru, teško se može prihvatiti da su Rose i Resinum. Male Rose, odnosno istočni zaliv u odnosu na naselje Rose, je prirodno zaštićena morska uvala, gdje je mogla biti stacionirana skela.

Rose-Herceg Novi

Porto Rose, 2014

Traiectus/Cassina je lokalitet koji Pavle Mijović pominje kao zapadni dio prelaza ili ukrcajno mjesto za Rose. Cassina je toponim koji je za ovu lokaciju određuje austrijski katastarski plan iz 1838. god. Na tom lokalitetu je prisutna po Mijoviću kasano antička kula⁶, okrugle osnove, koja je građena u moru, ili je vremenom potonula. Pripremom metodologije za izradu Plana revitalizacije i rekonstrukcije Starog grada hercegnovskog 1982, imao sam čast da sa akademikom Pavlom Mijovićem obiđem ovaj lokalitet i čujem njegove naučne postavke.

4 Z. Čubrović i J. Grgurević, "Crkva Sv. Nedelje u Kumboru", BOKA 24, 2004, YUISSN 0350-7769

5 Lalošević, I.- „Izdvojene fortifikacioni punktovi na području Herceg Novog“, BOKA 27, 2007, YUISSN 0350-7769

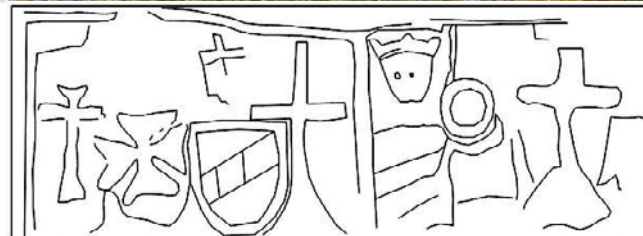
6 P. Mijović, "Urbani razvoj Crne Gore u antičko doba", Beograd-Ulcinj, 1975

„... šetnja i pogleda na suprot ležeći krasni Herceg Novi, da imadoše pravo stari Rimljani izabrati ga kao zimsko пристаниšte za njihovu vojsku, što se može lahko razumjeti od onih razvalina i zidina, koje imaju nekoliko metara površine ispod mora, a predaja kaže, da su tute bile velike palače”.⁷ “Kao specifičan kuriozitet u spoljnim istočnim zidinama Kanli Kule ugrađen je kao spolije jedan lapid sa latinskim natpisom IN PACE, a u istoj zidini sa unutrašnje površine, takođe jedan lapid i to u izvnutom položaju na kojemu se čitao DEUS CREAT. Ovi lapidi nedvojbeno potvrđuju da je na terenu gdje je podignuta tvrđava bilo neko starije religiozno zdanje/crkva, samostan, nekropola/, jer Turci ove lapide sigurno nijesu donosili iz daljih lokacija.”⁸ Citirajući “Ljetopis Popa Dukljanina”, odnosno njegov prevod sa latinskog u podglavljju XXXI, vidimo da on pominje mjesto Trajektus, mada ne definiše na kojoj je strani Bokokotorskog zaliva. Interesantno je da latinski spis ne pominje ubikaciju lokaliteta, dok prevodioci dodaju svoju lošu interpretaciju - Prevlaka kod Tivta. Potpuno je jasan latinski opis sa detaljima: “Potom su sinovi Legecovi, pošto su izvršili bratoubistvo ili čovjekoubistvo, stali vladati zemljom, dok je njihov otac stolovao u Kotorskom zaljevu, u mjestu koje se zove Trajekt (=Prevlaka), gdje je

Stećak, rani srednji vijek
Forte Mare, 2015.

bio podigao tvrđavu i dvor(oko 985)”¹⁰. U prevodu je u odnosu na original dodato “=Prevlaka”.

Zbog pomenutih proizvoljnih interpretacija prevodilaca¹¹ Dukljanina, kasnije su istorijske karte olako prejudicirano smještale traiectus kod Prevlake tivatske. Inače pojedini istraživači traže etimologiju imena Legec (Leletto) kao “ležeći”, a sam Dukljanin pojavu Legeca u Travuniji definiše, kao u mladosti slabo pokretnu hendikepiranu osobu. Fragmenti rane srednjovjekovne arhitekture, kao spolija ugrađenog stećka sa motivima vladara koji u lijevoj ruci drži štit, ili kulu rondelu, s motivima hrišćanstava, latinskog krsta, golgotskog krsta i malteškog krsta(vitezovi hospitalci) prisutna je uz kapiju Porta Marina na tvrđavi Forte Mare. Djelovi arhitekture fortifikacionog tipa sa odbrambenim po kosini vijugavim kamenim bedemom sa otvorima (strelnice) i zasvođenim ulazom, prisutni su u donjoj zoni sadašnjeg objekta Forte Mare neposredno uz izvor slatke vode na obali mora.

Herceg Novi, Frantz Laforest, “Album Von Bocche di Cattaro”, Split, 1870.

Izvor je postojao i na lokaciji same tvrđave Forte Mare, a koji se sada sporadično javlja. Za ove objekte arheolog Ilija Pušić je tvrdio da su iz “bosanskog” perioda (rani srednji vijek). Na nekim kasnijim planovima grada Herceg Novog, naručito iz doba špijuniranja Venecije, dok je bio pod upravom Turske, mogu se pročitati

7 P.Mijović, M.Kovačević, “Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori”, Beograd-Ulcinj, 1975

8 P.Krojinski, „Sutorina (hercegnovska), povjestničke crctice“, Mostar, Tisak hrvatske dionice tiskarne, 1904

9 I.Pušić, “HERCEG NOVI, Staro gradsko jezgro, TOM 7, arheološka istraživanja”, 1982, Arhiv Herceg Novog

10 „Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i Hrvatska Kronika“, Matica hrvatska, Zagreb, 1950

11 ibidem

na tom dijelu neistaknuta grafika i podaci "Vestiggi Mura Antica", dakle ostaci starih zidina. Istovremeno, se može vidjeti i grafički opis koji se odnosi na teren toga lokaliteta, "Terra Cadente". Danas bi inženjerski definisali taj lokalitet, kao klizište. Ti planovi nepobitno prezentuju rondelu na kopnu, na vrhu manje morske uvale, iako je ona najranije od 1584. do danas u moru. To bi mogao biti traiectus, i lokacija Legecove kule i rezidencije iz 987god.¹² Niz starih venecijanskih planova, publikovanih oko 1700, a koji odražavaju stanje grada Herceg Novog bar 70 godina ranije, dakle iz doba Turske uprave, označavaju djelove nekih "starih" i ranijih zidova. Indikativna je nedovršena veduta, plangravura koju je objavio 1584. godine Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, "Viaggio delle Provincie di Mare dela Signoria di Venetia", comincando da essa Venetia sino in Candiacon tutte le Terre Turchese come Ragusee, in Venetia, del MDLXXXVIII, Arhiepiskopska biblioteka Udine, br. 109, objavljeno 1864. "Viaggio nelle provincie di Mare..., Capo d'Istria, tip. Gius. Tondelli 1864, 39. Sigurno je napravljena bar 50 godina ranije. Na toj gravuri, jasno se vidi započeto crtanje kule na mjestu današnje pozicije relikta fortifikacije Mezaluna, kao i zid na lokalitetu koji Austrijski katastar iz 1838. naziva "Cassina", koji povezuje cilindričnu "morsku" kulu, rondelu,

preko objekata na dvije prirodne stijene u moru. Te građevine na stijenama pod uticajem ratova, mora ili zemljotresa su prikazane kao oštećene. Prilikom radova na rekonstrukciji i revitelizaciji Starog grada, poslije katastrofalnog zemljotresa 1979, autor je imao priliku 1984. da podvodnim mjerenjima utvrdi arhitektonski gabarit te rondele-kule i njenu dubinu u moru. Prosječna širina obostrano tesanicima (dva lica) zidanog kamenog zida kule (rimski "opus ceamntenticum" ili "muri a sacco"). bila je cca. 3,75m. Ispuna je bila kamen trpanac u rimskom betonu. Zid kule je imao pukotinu koja je sa površine išla prema morskome dnu. Baza bedema kule je bila, proširena cca. 0,20m, sa spoljašnje strane, kao temeljni postament na prosječnoj dubini cca. 3,00m sa južne strane.

Institut za zaštitu bilja Zemuna je 1985. vršio čišćenje gradskih bedema i utvrđenja te tom prilikom uradio elaborat datiranja maltera - sa četiri lokaliteta po tri uzorka. Uzorci sa ovog objekta i Mezalune su dali rezultate starosti od 2015. godina, odnosno I vijek p.n.e. Ovo može biti indikativno u pronalaženju lokacije prelaza (traiectus) u kompleksu objekata na obali mora koji uključuju ovaj lokalitet i današnje ruševine fortifikacije Mezaluna. Spontanom rušenjem Mezalune, nakon zamljotresa 1979, te dugogodišnjim uticajem i ispiranjem

mora, otkrio se kameni zid, bedem starijeg datuma, unutar korpusa ranije kule. Istovremeno u srušenim kamenim segmentima zidova fortifikacije turske kule i mletačke Mezalune u temeljima, kao i u pojedinim konstruktivnim elementima (temeljno presvođivanje prirodnih stijena), prisutno je sekundarno korištenje, morem pohabane i vremenom konzumirane, antičke opeke prisutne dim. cca. 27x27x4,5cm. (orginalne rimske dimenzije standard: pedali cm 29,6x29,6x4,5cm.)¹³, koja je često bila

Sekundarno ugrađena rimska opeka standard: "pedali"

i reducirana zbog upotrebe dijagonala. Ovaj opus opeke se naročito koristio u doba cara Domicijana.

Arheolog Ilija Pušić je 1946, u kruni jednog vrtnog bunara kuće Dabižinovića u Kumboru, kao spoliju pronašao kamenu bistu-portret cara Domicijana u prirodnoj veličini, koja je tada prenesena i danas se nalazi u lapidarijumu grada Kotora u crkvi Sv. Mihaila.

12 J. Glechic, "Memorie Storiche Sulle Boche Di Cattaro", www.ForgottenBooks.org, 2013, PIBN1300005026

13 "Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i Hrvatska Kronika", Matica hrvatska, Zagreb 1950.

Domicijan, Titus Flavius Domitianus (51-96) ¹⁴

Kada je u pitanju ova mikrolokacija (traiectus), maritimni uslovi i lokalna ruža vjetrova govore, kad koristimo jedra kao pogon brodova, vjetar maestral, koji od proljeća do jeseni duva iz kvadranta zapad- jugozapad, lako nas prebacuje u Rose, sa ovog lokaliteta. Vjetar “oštrijal” (ponta Oštro), koji duva iz kvadranta jug, prihvatljivo nas vraća iz Rosa u Herceg Novi. Važno je reći da bi se funkcija trajekta - prelaza trebala održati i u kasnijem periodu, u srednjem vijeku, sve do turske uprave, kada se gubi upravna veza između zapadne i istočne obale HercegNovskog zaliva. Cassina nosi i ime lokaliteta “Bonturin” po porodici sa početka XX vijeka koja je tu živjela. Stariji naziv lokaliteta nije poznat.

¹⁴ Giuseppe Lugli, “Enciclopedia italiana, I App.(1938), LATERIZI: L’opera laterizia (XX, p. 575)

Lokalitet Vojnička plaža u Herceg Novom nalazi se na koordinatama 42° 26' 57,6" EO 18° 32' 20,8" Nm 0m i obuhvata prostor od glavnog mola, preko hridi Kara-toč do kupališta hotela “Plaža”. Na tom potezu more je veoma prozirno i vidljivost, zahvaljujući stjenovitom dnu, iznosi više od 20m. Iza linije hridi u vidu lučnog grebena, dno se prema jugu spušta do 23m dubine i prekriveno je muljem, te je otežano skupljanje rijetkih nalaza koji čine atipični ulomci majolike. Naše interesovanje bilo je usmjereno na ostatke kružne kule na zapadnom dijelu betonskog kupališta hotela “Plaža”. Najočuvaniji dio zida ovog objekta uzdiže se iznad površine vode 0,6m, a ispod površine u visini 2,05m. Na zidu su vidljive velike pukotine, naročito na južnom dijelu. Na zapadnom dijelu, na dubini 1,7m, nalazi se otvor nejasne namjene. Do visine 1,6m spoljno i unutrašnje lice zidano je većim tesanicima u pravilnim redovima, visokim približno 0,35m (sl.2). Pri dnu se nalazi sokl širine 0,16m. Između dva lica zida je ispunjena od trpanca, što je karakteristično za arhitekturu iz rimskog perioda. Ovaj lokalitet je zanimljiv za dalje istraživanje zbog još jednog viđenja rute antičkog trajekta. P. Mijović tvrdi da ova antička kula pripada vremenu poznog Rimskog carstva i da je štitila pristanište trajekta koji je možda plovio ka Rosama. (Mijović 1980:137).

¹⁵ Lapidarijum gada Kotora, crkva Sv. Mihaila
16 Aleksandar Kapuran i Viktor Varga, “Arheološka

Ostaci antičke kule na Vojničkoj plaži” ¹⁵

“Mijović se s velikim uspjehom latio još jednog značajnog istorijsko-arheološkog zadatka, utvrđivanja glavnih trasa antičkih puteva u našoj zemlji. Sintetizujući tu materiju kroz prorađivanje antičkih izvora, on je prihvatio noviju teoriju o tome da rimska strategijska cesta, što je povezivala Epidaurum (Cavtat) i Skodru (Skadar), nije prolazila oko Bokokotorskog zaliva, preko Risna i Kotora za Budvu, već da je išla pravcem duž obale, kroz Konavle i Sutorinsko polje do Prevlake (Traiectus) đe se prebacivala brodskim prevozom na Lušticu, pa obodom Grbaljskog polja nastavljala za Budvu, te preko Paštrovića, Bara i Ulcinja produžavala za Skadar. Za takvo uspostavljanje trase rimske

istraživanja akvatorijuma Herceg Novog”, ZM Herceg Novi., ARHAICA/ARCAICA 1(2007.)

Herceg Novi, obala "Cassina" (traiectus), 2015.

Herceg Novi, "Cassina" Vojničke banje oko 1918.

duž obalne ceste, Mijović je naveo veliki broj dokaza u vidu ostataka kaldrme, stražarskih kula, vila rustika s mozaicima i slično.¹⁶ Aktuelno stanje ovog lokaliteta, definiše promenada, Lungo Mare postavljeno po staroj trasi željezničke pruge, koja je ukinuta jula 1968, kao i pješački prostor iznad nasutog močvarnog dijela sa sjeverne strane. Od tog dijela sa zapadne strane vidi

čajno je prisustvo dvije ogromne stijene koje vire iz mora, a koje su mogle poslužiti kao osnov gradnje, jer leže na pravcu istok-zapad, kojima se protezao bedem do mletačke kule Sv. Antona, čiji je fragment vidljiv na terenu. U akvatorijumu između pomenutih stijena i obale (željeznički koridor) ispod željezničkog kamenog podzida na morskom plitkom dnu uvijek je bio prisutan, kameni ma-

se fragment gradske zidine koja se pružala u ravnoj liniji istočno ka okrugloj kuli u moru. Uz kulu u moru, "rondela"¹⁷, koja je visine (dubine) cca. 3m ispod nivoa mora i cca. 60cm iznad mora, pruža se sa istočne strane konekcionni bedem u fragmentima i proteže se ka sjeveru sve u fragmentima u nivou tla do današnjeg objekta Gradske muzike, odnosno tvrđave Sv. Jeronima. Zna-

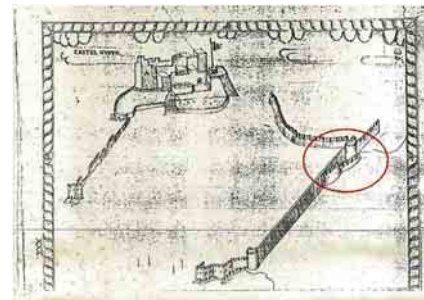
terijal, veliki i manji kameni obluci. Tokom dugog perioda, radom mora, prisutni građevinski materijal je prodirao u morsko dno puno oblutaka.

Camocio, Giovanni Francesco, Castel Novo, Venice, 1572.

"Conquistato dall'Armi della Ser.ma Rep.di Venezia, l'anno 168(7)" Biblioteca Marciana, Venezia

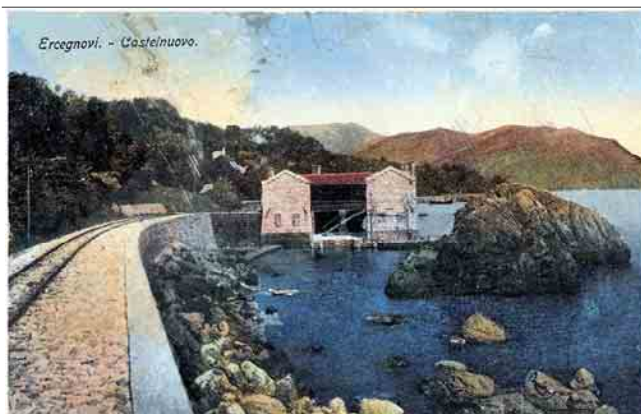

Angelo degli Oddi Padovano, Castel Novo, publikovano 1584.

17 J.J.Martinović, "ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA PAVLA MIJOVIĆA" MATICA Jesen 2010 www.maticacrnogorska.me1

18 Dr.Srdan Musić, "Izveštaj generalog Providura Dalmacije i Albanije, Kornera o zauzimanju Hercegnova 1987.god.", br 98, Ustanove kulture Hercegnova, 1988.god.

Herceg Novi, "Cassina" (traiectus) 1928.

Herceg Novi, "Cassina" Vojničke banje oko 1890.

Herceg Novi, "Cassina" (traiectus), 2012.

Herceg Novi, "Cassina" (traiectus), 1966.

Herceg Novi, Cassina/Bonturin (traiectus), interpretacija

Piše: arh. Mileta BOJOVIĆ

PRAVO NA GRIJEH ili SMJENA EPOHA

U POTRAZI
ZA IDEALNIM
GRADOM

“
Čovjek je mjera svih stvari. Onih koje jesu da jesu,
a onih koje nijesu, da nijesu.

”

Protagora

Dug prema Bogu arhitekti (i arhitektura) su najbolje iskazali i odužili kroz gotske katedrale, približavajući ga smrtnicima - ili još bolje - stavljajući ih u božansko stanje čula i duha, dovodeći ih u direktnu vezu sa božanskim - ili Bogom, bilo da je on gore ili je odsutan (što bi rekao sv. Augustin). Terapeutski učinak je osiguran.

To je trebalo da bude kompenzacija za ovozemaljske probleme i muke stvarnog, svakodnevnog života. Život je bio usmjeren ka Bogu, za njega se živjelo, ljudski život izvan tog posvećenja nije imao smisla, bio je ništavan.

Nijesu bili rijetki ni oni koji su smatrali da se u tome pretjeruje. “Apside naših crkava morale bi biti čednije nego cijela njihova zdanja, zbog tajne koju simbolizuju, jer je Hrist koji je nama na čelu, na čelu svoje crkve, čedniji nego njegova crkva... svodovi se grade sve viši i viši.” (Pierre le Chantre - Summa Ecclesiastica, L.Mamford - Grad u istoriji, str.321-322) Dostizanje vrhunca samoodricanja od života i posvećenosti Bogu i zagrobnom životu istovremeno je početak traženja novih puteva, novog smisla, novih načina koji bi (dodatno) osmislili ovozemaljski život.

Arhitektura je bila, nesporno, najbezazleniji način privođenja ljudi tom stanju duha. Međutim, crkva je, kao institucija, a sve

u ime Boga, razradila čitav sistem za “implementaciju” svoje dogme kroz svakodnevne propovijedi i učenje, koje je sprovođila armija manje-više revnosnih sveštenika, zaposlenih u crkvenim službama.

Pravo na grijeh

Loši učenici, odnosno vjernici, svoje neznanje, greške odnosno grijeh mogli su platiti, otkupiti. Prodaja - otkup indulgencija bio je još jedan dobar način da crkva obezbijedi redovno finansiranje svojih potreba, koje su, podrazumijeva se, vremenom razrađivane i razvijane. Bilo je slučajeva kada je otkup grijehova plaćan kao redovni porez, što je crkvi obezbjeđivalo redovan i siguran priliv sredstava, a pojedincima, pogotovu onim “izabranima” koji su mogli da plaćaju veće “stope poreza”, komotniji, slobodniji život i pravo na srazmjerno veći grijeh.

Ovlašćeni za oprost kao “inokosni organi” mogli su sami sebi odrediti kaznu, srazmjernu svojoj popustljivosti prema sebi samima. Vrhovni poglavar, papa, mogao je osloboditi i od najvećih grijehova, naravno uključujući i sopstvene... A sve za mir i “prosperitet”. Istorija se skoncentrisala na Bordžije. Za one koji su odbijali da se povinuju pravilima, pokazujući

SEARCHING THE IDEAL TOWN - Gothic Architecture

In the beginning, gothic architecture was known as Opus Francigenum (the French work). The term Gothic first appeared in the Renaissance. It is attributed to the painter Raphael, who used it in 1518, and soon afterwards the term received pejorative meaning - the barbarian work, developed without influence of Greek and Roman techniques and aesthetic cannons. It was also criticised on domestic level by the French scholars, such as Bouloux, La Brière and Jean Jacques Rousseau. Archaeologists and art historians rehabilitated the gothic architecture and the compromise was proposed: gothic architecture does not part from the Roman architecture as the precursor, but evolves fast and gets strong identity both philosophical and architectural, and from these aspects it is one of the greatest achievements of the Middle Ages. For unquestionable "bringing the light" into the Middle Ages, the gothic architecture is the most meritorious.

Dante Alighieri (1265-1321), foto: larena.it

samoinicijativu drugačijeg mišljenja i djelovanja, ili, ne daj Bože, pretjeranog održavanja higijene, Inkvizicija, operativno nadzorno i izvršno tijelo, imala je rezervisane krajnje mjere - konfiskovanje imovine, spaljivanje ili odsijecanje glave na javnim mjestima - trgovima, uz obavezno prisustvo "narodnih masa", takođe u vaspitne svrhe. Trg i grad su prestali da budu mjesta srećnog okupljanja i življenja srećnih ljudi.

Impozantan je spisak kažnjenih i žrtvovanih koji nalazimo kod Žozea Saramaga u "Jevanđelju po Isusu Hristu" (str.332-336). Raskorak između života onih koji su mogli da računaju samo na zagrobni život i onih koji su im bili zato garant u ime Boga i crkve poprimio je takve disproporcije nakon XIII vijeka, da se nije (više) moglo govoriti o solidarnosti i milosrđu u srednjovjekovnim gradovima, niti o intelektualnim dostignućima skolastika. Sve je bilo usmjereno na ostvarivanje apsolutne svjetovne vlasti, bogatstva i raskoši. Takav način života i vladanja natjerao je i Dantea (1265-1321) da sanja "o vladaru koji će vladati hrišćanskim svijetom i biti u stanju da ga spasi od razvratnog i grabežljivog pape". (L.Mamford - Grad u istoriji, str.322)

To mu je omogućilo da bira između lomače u rodnoj Firenci ili izgnanstva. Srećom da je izabrao izgnanstvo, tako da svijet nije ostao uskraćen za "Božanstvenu komediju", a rodna Firenca

ga je poslije smrti počela svojatati, slaviti i podizati mu spomenike, proglašavati ga pjesnikom sinteze srednjovjekovne epohe i civilizacije, kao što su i gotske katedrale svojom arhitekturom simbolizovale vezu neba i zemlje, Boga i čovjeka.

Urota protiv grada

Makijaveli, takođe Firentinac (1469-1527) da je bio rođen i dva vijeka ranije vjerovatno bi mogao i tada napisati "što su ljudi bliže rimskoj Crkvi, koja je poglavar naše vjere, to su manje religiozni" (Razgovori). U tom kontekstu se jedino može shvatiti zašto crkva nije htjela da podrži napore Franje Asiškog da stvori zajednicu koja će živjeti usaglašeno hrišćanskim apostolskim normama. Izostala je podrška crkve i za realizaciju Kristijanopolisa - grada beskonfliktnog hrišćanskog društva, jer upravo je Crkva bila opredijeljena za dobrobiti ovozemaljskog života i zadržavanje monopola - ne samo nad zagrobnim životom - nego i nad bogatstvom i vlašću u realnom svijetu. Narastanje otpora takvom stanju nije bilo moguće zaustaviti, nego se širio u svim domenima društva. Kritiku ovozemaljskog života svetovnjaka i crkvenjaka, sklonih zelenašenju i pohlepi za bogatstvom, mogli su zapaziti i oni koji su čitali svetog Augustina i njegov "Božiji grad", pisan još početkom petog vijeka – "ljudi su došli na ovaj svijet ne donoseći ništa i

Makijaveli (1469-1527), foto: larena.it

da odlazeći s njega ne mogu ništa ponijeti“. (Žan Servije - Istorija utopije, str.94)

Najširi pokret otpora događa se u Njemačkoj i prenosi se u susjedne zemlje - Švajcarsku, Holandiju, Češku, Francusku, Holandiju, Englesku. Sve je počelo sa Martinom Luterom (1483-1546), odnosno njegovim tezama protiv prakse indulgencija, nazivane “svetom“ trgovinom, koje je formulisao kao kaluđer avgustinskog manastira u Erfutu i profesor biblijskih studija na univerzitetu u Vittembergu, gdje su i objavljene 1517. godine.

Martin Luter (1483-1546), foto: jillstane.com

sti međunarodnih ugovora, a protestanti dobijaju ista prava kao i rimokatolici. Sredozemno more je još jednom imalo in-

tegrativnu ulogu za zemlje koje mu gravitiraju - ovoga puta negativnu. Božja kazna, crna smrt, odnosno epidemija kuge zahvatila je sve te zemlje. Bolest je krenula iz Kine (1334), preko Egipta, Sirije, Krita, Konstantinopolja, Sicilije i južne Evrope. Već 1348. zahvata Francusku, Holandiju, Njemačku, Englesku, da bi 1349. stigla do Rusije i Skandinavije. Ovakvoj širini i brzini bolesti sigurno je pomogla prethodna Velika glad (1315-1322). Crkva nije imala ni objašnjenje ni sredstva da utiče, a pošto se krivac morao naći i kazniti, ta uloga je i ovoga puta pripala Jevrejima.

Procjene istoričara o pogubnosti Crne smrti, odnosno demografskoj katastrofi, kreću se od 75-100 miliona ljudi, ili od trećine do polovine stanovništva, prvenstveno gradskog. Posljedice su bile nesagledive: od nedostatka radne snage, promjene strukture stanovništva, do promjene odnosa između radničke klase i feudalne vlasti, a u korist radnika i njihovih prava. Počinju masovni pokreti i borbe za “diktaturu proleterijata“ (Italija 1382) ili za “radnička prava i demokratiju“ (Pariz 1413), koji će u konačnom završiti pobjedom vladajuće klase i ograničenjima građanskih sloboda.

Pokret dobija svoj naziv - Protenstanzizam 1529. godine, da bi tek 1648. “Vestfalskim sporazumom“ bio završen tridesetogodišnji vjerski rat, uspostavljen suverenitet i jednakost naroda - država, pravo samoopredjeljenja, princip nemiješanja država u unutrašnja pitanja drugih, princip obaveznosti međunarodnih ugovora, a protestanti dobijaju ista prava kao i rimokatolici. Sredozemno more je još jednom imalo in-

tegrativnu ulogu za zemlje koje mu gravitiraju - ovoga puta negativnu. Božja kazna, crna smrt, odnosno epidemija kuge zahvatila je sve te zemlje. Bolest je krenula iz Kine (1334), preko Egipta, Sirije, Krita, Konstantinopolja, Sicilije i južne Evrope. Već 1348. zahvata Francusku, Holandiju, Njemačku, Englesku, da bi 1349. stigla do Rusije i Skandinavije. Ovakvoj širini i brzini bolesti sigurno je pomogla prethodna Velika glad (1315-1322). Crkva nije imala ni objašnjenje ni sredstva da utiče, a pošto se krivac morao naći i kazniti, ta uloga je i ovoga puta pripala Jevrejima.

Procjene istoričara o pogubnosti Crne smrti, odnosno demografskoj katastrofi, kreću se od 75-100 miliona ljudi, ili od trećine do polovine stanovništva, prvenstveno gradskog. Posljedice su bile nesagledive: od nedostatka radne snage, promjene strukture stanovništva, do promjene odnosa između radničke klase i feudalne vlasti, a u korist radnika i njihovih prava. Počinju masovni pokreti i borbe za “diktaturu proleterijata“ (Italija 1382) ili za “radnička prava i demokratiju“ (Pariz 1413), koji će u konačnom završiti pobjedom vladajuće klase i ograničenjima građanskih sloboda.

Primat privatnog vlasništva u gradu nad zajedničkim, javnim gradskim prostorima, predstavlja konačni udarac inicijalnom (prvobitnom) kvalitetu srednjovjekovnog grada.

Avinjon, stara mapa, foto: wordpress.com

Prag, foto: 3osletvalka.eu

Dva srednjovjekovna grada svoju posebnost i razvoj duguju specifičnim statusima koje su imali u određenim periodima - Avinjon i Prag. Period Avinjonskog papstva ili "vavilonsko ropstvo" papa, kako ga je nazvao Petrarka, počinje 1305, kada je francuski kralj Filip IV - Lijepi uspio da nametne francuskog kardinala Klementa V za papu, a sjedište papa preseli u Avinjon, koji dobija impozantnu papsku palatu. Avinjon svoj razvoj duguje upravo tom periodu, koji se završava 1378, kada se papa ponovo preselio u Rim.

Karlo IV Luksemburški (1316-1378), kralj Poljske od 1346. i car Svetog Rimskog carstva od 1355. pa do svoje smrti, učinio je da Prag dostigne svoj vrhunac razvoja u njegovo vrijeme. Godine 1347. donosi dekret o najvećem urbanističkom poduhvatu u Evropi tog vremena - izgradnji Novog grada, koji će objединiti postojeća naselja u jedinstvenu gradsku cjelinu, koja će imati 40 000 stanovnika u godini Karlove smrti (1378) i biti jedan od najvećih tadašnjih gradova Evrope. Godine 1348. osnovao je Praški univerzitet.

Rast gradova i ekonomije

Demografski oporavak Evrope od "božje kazne" počinje tek prvih godina XV vijeka, što je preduslov i za ekonomski i urbani oporavak. Sve brojnija radna snaga pristiže u gradove, što omogućava brzi razvoj zanata, industrije i trgovine, koja za sobom povlači osnivanje moćnog bankarskog sistema. Izdvaja se sve bogatiji sloj trgovaca i bankara, koji se, uz kraljeve i vladajuću klasu, otrgao dominaciji crkve i traži (i obezbjeđuje) autonomiju. To je nova klasa koja će uživati "demokratska" prava i slobode u odnosu na boga i crkvu, a sve u ime naroda. Uporedo, povećava se broj intelektualaca, školovanih na evropskim univerzitetima, tako da crkva gubi svoj nepri-

kosnoveni monopol u nauci i umjetnostima.

Najbrži rast i razvoj gradova, industrije i trgovine, događa se u sjevernoj Italiji (Đenova, Milano, Venecija) i centralnoj Evropi (Prag, Nirnberg, Libek, Briž, Lion) uz neophodni razvoj saobraćajne infrastrukture. Put preko Alpa je izgrađen 1338. godine.

Virtuvijev čovjek, Leonardo da Vinči

Razvoj kulture

Intelektualci, upućeni na sumnju, preispitivanje uspostavljenih istina i pravila, okreću se i prema budućnosti i otkrivanju ne samo novih saznanja, nego istovremeno istražujući i ona potisnuta i skoro zaboravljena iz perioda prije hrišćanstva, odnosno antičke Grčke i Rima. Antička filozofija i umjetnost čine da se promijeni ukupni odnos prema životu i otrgne od crkve. Uspostavljaju se novi kriterijumi, nove vrijednosti i novi prioriteti.

Čovjek postaje subjekt kao fizičko i duhovno biće, teži se idealnom čovjeku, da bi se kasnije za njega tražio i idealni grad i idealna arhitektura. Stvara se, odnosno, obnavlja kult ljepote, ljubavi, prirode, intelekta i kreativnosti, ali ne zanemaruje se ni svakodnevni život. Čovjek se uvažava onoliko koliko zna, umije i osjeća, a ne koliko je uspio da uplati na svoju "polisu osiguranja" od iskonskog ili učinjenog grijeha. Bavljenje humanom naukom, (studia humanitatis) odnosno, bavljenje opštim preobražajem u XV i XVI vijeku, novim sadržajima umjetnosti, nauke i kulture uopšte, kasnije će se nazvati Humanizmom.

Ambijacija nastupajuće nove epohe je bila da čovjek postane mjera svih stvari. Onih koje jesu da jesu, a onih koje nijesu da nijesu - što nam je u nasljeđe ostavio Protagora (486-411. p.n.e), Demokritov učenik.

Literatura

L.Mamford - Grad u istoriji; Leonardo Benevolo - Grad u istoriji Evrope; Žan Servije - Istorija utopije; Ž.Saramago - Jevandjelje po Isusu Hristu; E.A.Gutkind - Le crépuscule des villes; Wikipedia

LESENDRO I VRANJINA II

Vranjina
foto: S. Čukić

ARHEOTOK – LESENDRO AND VRANJINA II

The history of Vranjina and Lesendro is not yet fully known and in this column we will try to present it in three sequels through different eras and events. The last issue was about possible location of Lesendro and Vranjina, as indicated by the maps of medieval Doclea and historical records.

This issue brings the story of Vranjina monastery of St. Nicholas, founded between 1220 and 1233, where the monks survived for centuries under Ottoman rule until it was ruined in 1843 and a Turkish fort was built. There are objects kept in Cetinje that testify to the glory of Vranjina monastery – archbishop's seal with St. Nicholas engraved, and the three cast bells made in Venice with the names of masters and written years 1306 and 1453.

Piše: Slobodan Čukić

Prije rušenja Vranjinskog manastira u podu crkve sv. Nikole nalazilo se više grobnih ploča sa natpisima koji su bili nečitljivi. Posebno mjesto u priprati, uz sjeverni zid, zauzimao je grob u vidu sarkofaga, uzdignut od zemlje, na kojem se nalazio natpis: "Ovdje se predstavi rab Božiji Ilarion episkop zetski osnivač ovog svetog mjesta". Dio natpisa sa godinom bio je uništen. Preko drugih istorijskih izvora, vezanih za pomen Ilariona, kao i paleografskom analizom, natpis se datira između 1235. i 1242. godine" (Predrag Malbaša, feljton "Prevlaka", "Vijesti", 2007).

Aleksandar Čilikov donosi isti podatak u studiji "Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera" (CANU, Podgorica, 2012, 81). Crnogorski mitropolit Ilarion Roganović svjedoči da se na Vranjini nalazila kamena grobnica Ilariona Šišojevića, kojoj danas nema traga. Sadašnji iguman vranjinskog manastira Petar Dragojlović kaže da je po nekima Ilarionov grob još na Vranjini, a po drugima da su njegovi zemni ostaci skriveni u tajnim katakombama dajbabskog manastira. Navodi da su Turci 1862. godine ponovo porušili manastir - što povlači pitanje stepena turskog razaranja 1843.

godine, kada je, prema istoriografskoj literaturi, na mjestu manastira podignuta turska "pandurica". Da u vezi toga nije sve jasno svjedoči i Aleksandar Čilikov. Kaže da je "tokom perioda turske vladavine Skadarskim basenom, manastir više puta rušen i paljen, 1843. godine služio i kao kasarna, da bi 1862. godine od strane Turaka bio potpuno razoren" ("Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera, 81). Sve postaje još zagonetnije kada

u obzir uzmemo podatak iz pisma koje je vladi-

ka Vasilije Petrović 15. juna 1745. godine uputio ruskom rezidentu u Carigradu Alekseju Vešnjakovu. Kaže "da su mnoge crkve opustošene, a manastiri Sinjac, Goričani, Kom i Vranjina razrušeni" (Radoslav M. Raspopović, "Diplomatija Crne Gore 1711-1818", 1996, 49). Turci su zauzeli ove manastire 1742. godine. Vranjinski iguman Petar (Dragojlović) najavio je 2010. godine da će na prostoru Vranjinskog manastira ("čitavog ovog pojasa") biti sprovedena arheološka istraživanja. "Tačno ćemo ustanoviti

gdje su temelji prve crkve, a trebalo bi da nađemo grobno mjesto episkopa Ilariona, jer se episkopski grob sigurno razlikovao od ostalih“ (“Srpske novine“, elektronsko izdanje, 7. april 2010). U nastavku članka nalazimo još nekoliko intrigantnih detalja. Kaže se da je prvobitni Vranjinski manastir imao tri crkve - i to Svetog Nikole, Svetog Save i Uspenija Presvete Bogorodice. Za crkvu Svetog Nikole se navodi da je ponovo izgrađena u doba knjaza Nikole Petrovića 1886. godine.

Mala crkva sv. Save je “po nekim izvorima“ (nije navedeno kojim) “bila stotina metara zapadno od crkve sv. Nikole, veličine 8 x 3 metra“. Autor članka u vezi toga izvještava: “I zaista na visu iznad sadašnjeg konaka, između starih koščela, naišli smo na kamene tragove nekadašnje crkve, koji i proporcijama odgovaraju starom opisu (ne kaže se kojim) pa je sasvim izvjesno i prije najavljenih arheoloških istraživanja da je na ovom mjestu bila pomenuta crkva“. Na koncu se navodi da se prema narodnom predanju treća crkva Uspenija Presvete Bogorodice nalazila najvjerovatnije u podnožju crkve sv. Nikole, na mjestu gdje danas stoji jedan stoljetni brijest.

Zagonetni natpis

Postoji još jedna dilema. Blažo Orlandić u knjizi o istoriji crmničkog sela Gornja Seoca pominje ploču sa natpisom koja se nekada nalazila u Vranjinskom manastiru (“Orlovo gnijezdo - Gornjoseočka hronika od XV vijeka do kraja II svjetskog rata“, Bar, 2012, 35).

Na ploči je pisalo:
“OVAJ MANASTIR JE OSNOVAN 1223 GOD
U OVAJ STAROEPISKI ATONOMSKI MANASTIR
POGINULI SU 25 KALUĐERA I VOJVODA
RACKO ORLANDIĆ SA 75 VOJNIKA
GDJE IGUMAN UKMANOVIĆ NIKOLAJ
SVIMA PRIMJER DADE U TOJ BORBI
POGINULO TRI HILJADE I TRINAST
TURAKA“.

Blažo Orlandić piše da je ploča uništena krajem XIX vijeka.

“Spomen obilježje vojvodi Ratku srušeno je po nalogu Ilije Plamenca, ministra vojnog u vladi knjaza Nikole Petrovića.

Plamenac je to indirektno kazao u Seocima, u aluziji, prilikom posjete svojoj tzbini u Lekićima. On je tom prilikom rekao: Vala, Orlandićima sam stavio 'crni tepelak' na kapici. Nešto kasnije kada se saznalo da je srušeno spomen-obilježje podignuto vojvodi Ratku, bila je jasna

Ilija Plamenac

iskazana aluzija“ (“Orlovo gnijezdo“, 68). B. Orlandić dalje kaže da je “tekst sa slomljene ploče skinut i sačuvan“ za-

Selo Vranjina se proteže u dužini
od nepuna dva kilometra

hvaljujući igumanu Romanu Ukmanoviću (1877-1960). Na osnovu oporuke koja je otvorena nakon njegove smrti, Crnogorska mitropolija je načinila novo spomen-obilježje na kojem je iznova ispisano natpis o pogibiji igumana Nikolaja, vojvode Racka Orlandića, 25 kaluđera i 75 vojnika. Tom prilikom na kraju natpisa je dodato: “GDJE POČIVAJU KOSTI IGUMANA UKMANOVIĆ ROMANA ROĐ. 20 OKT 1877 GOD“.

Dva tumačenja

Ali, ostala je zagonetka na koje se doba odnosi pogibija igumana Nikolaja, vojvode Racka i ostalih. Naime, predanje Orlandića pamti pretke od 1612. godine, dok se prema dokumentima dva Orlandića javljaju još u crnojevičko doba.

“U kotorskim dokumentima se pominju Novak Orlandić (1435) i Ratko Orlandić (1445), a potom i Božo Orlandić 1575. godine“ (“Orlovo gnijezdo“, 39), dok se “bratstvo Orlandići u Gornjim Seocima može pratiti od početka sedamnaestog vijeka kroz četrnaest pasova, od Ratka iz 1612. godine“, kaže Blažo Orlandić (isto, 35).

U osvrtu na ovu dilemu autor komentariše da se “Ratko Orlandić, ne kao vojvoda, pominje 1445. godine na području Mletačke republike u Kotoru“, te da “postaje nejasno je li taj Ratko vojvoda, ili je možda još jedan Ratko, koji u rodoslovu bratstva nije identifikovan? Znači, da do Ratka iz 1612. godine, od koga se sa sigurnošću prati rodoslov, ima jedan ili možda dva Ratka? Pri tome se ne može izbjeći ni

moгуćnost, ali sa manje vjerovatnoće, da je taj Ratko (iz 1445. godine) kasnije postao vojvoda i da je on rodoosnivač bratstva, koji je poginuo 1478. godine u borbi protiv Turaka?“ (isto).

B. Orlandić na koncu piše: “Koje je godine borba bila, nema pouzdanog podatka, samo pretpostavke. Pominje se kao najvjerodostojnija 1478. godina, nešto poslije napuštanja Žabljaka od strane zetskih vladara Crnojevića i njihovog preseljenja na Obod kod Rijeke Crnojevića, a potom na Cetinje“ (isto, 35).

Ukmanović i Vukmanović

Međutim, u pomenutom članku u “Srpskim novinama“ (7. april 2010) iznosi se drugačija tvrdnja. Kaže se da se pogibija “Raška Orlandića“, igumana Nikolaja Ukmanovića, 25 kaluđera i 75 vojnika dogodila u vrijeme pohoda Numan-paše Ćuprilića 1714. godine - navodi se i da

je tada Vranjinski manastir savršen sa zemljom (?) pri čemu opet nije naveden izvor za tu tvrdnju. Osim toga, u članku se tvrdi da se iguman Roman Ukmanović zapravo prezivao Vukmanović, ali da je zbog peripetija kroz koje je prošao u periodu nakon 1945. godine, kao i prkosu prema svom bratstveniku Jovanu Vukmanoviću - Tempu, izostavio slovo “V“ na početku prezimena. Iguman Roman (V)Ukmanović je na tako nešto imao pravo, ali je problem u tome što je istu stvar učinio i sa prezimenom svog pretka, davnašnjeg vranjinskog igumana Nikolaja Vukmanovića - kome vjerovatno nije bilo ni na kraj pameti da će jednog dana biti pamćen i pominjan kao Ukmanović! Budući da crnogorska bratstva dobro pamte svoje pretke, a posebno one sa istaknutim društvenim i vjerskim ulogama - kakva je mjesto igumana na Vranjini - za očekivati je da se u bratstvu Vu-

kmanovića čuva sjećanje i na igumana Nikolaja Vukmanovića, preko čega bi se pouzdanije moglo utvrditi i vrijeme njegove pogibije.

Mitropolitski pečat

Pečat

Na Cetinju se još čuvaju predmeti koji podsjećaju na nekadašnju slavu Vranjinskog manastira - riječ je o mitropolitskom pečatu sa likom Sv. Nikole, kao i o tri livena zvona koja su izrađena u Veneciji, sa imenima majstora i zapisanim godinama - 1306. i 1453. (A. Čilikov, "Crkve i manastiri base na Skadarskog jezera", 81). Po narodnom predanju manastiru u Vranjini pripadalo je sve od Oboda, odnosno izvora Crnojevića rijeke, do Sopota blizu Vira ("Riječka nahija", CID, Podgorica, 1999, 92).

Andrija Jovičević piše da je Vranjinski manastir posjedovao u Zeti čitava sela i metohe.

"Bez sumnje, njegove su filijale bili svi manastiri u ovoj oblasti. I danas se priča da su vranjinskom manastiru pripadali meteh Raginica u Donjem Gostilju, selo

Manastir Vranjina

Bišćani, selo Rake, Ničevica (vinogradi između Mataguža i Gošića) i Stanislavci (vinogradi ispod Nikolj-crkve). Sa propašću zetske državne vlasti propala je i ova svojina, ili je bar postepeno otuđivana, prelazeći u tuđe ruke. A zato je i vranjinski manastir postepeno siromašio i najposle zapustio i od Tura-ka 1843. godine razrušen i pretvoren u tursku tvrđavu" ("Zeta i Lješkoplje", CID, Podgorica, 1999, 37). Jovičević kaže da je manastir u Bišćanima "bio filijal vranjinskog manastira,

a zapustio je kada i sve stare zetske crkve. Temelji ovog manastira su potpuno raskopani i kamenje odneseno. Bišćani su onda, po uvjerenju Zečana, bili veliko i bogato selo a u blizini manastira je bilo 11 ublova. Na mjestu gdje je bio manastir nema nikakvih kuća, a temelji se samo poznaju po naslaganim ostacima maltera i komada ćeramida. Nešto od manastirskog kamenja uzeto je za gradnju crkve u Golubovicima, a veći dio odnesen je za gradnju Lekića-Kuća" ("Zeta i Lješkoplje", 31).

Postoji još jedan zanimljiv podatak. Andrija Jovičević pominje narodno predanje o velikom iseljavanju stanovništva iz Ceklina i okolnih naselja oko 1650. godine, kojem je prethodilo savjetovanje na Vranjini. "Nerodice priždenu stanovništvo u vrlo tijesne

Vranjina

okolnosti te se moralo seliti trbuhom za kruhom. Zato se kneževi ... dogovore i učine stanak na brijegu pri Vranjini. Tu bude uglavljeno da se narod preseli odavde i da traži povoljnije naselje. Nekakav Began Senić imao je u Budvi poznanika kome bješe svijet poznat, pa se pod upravom Beganovom i ovog mu prijatelja preseliše u Banat“ (“Riječka nahija“, 193).

Selo Vranjina

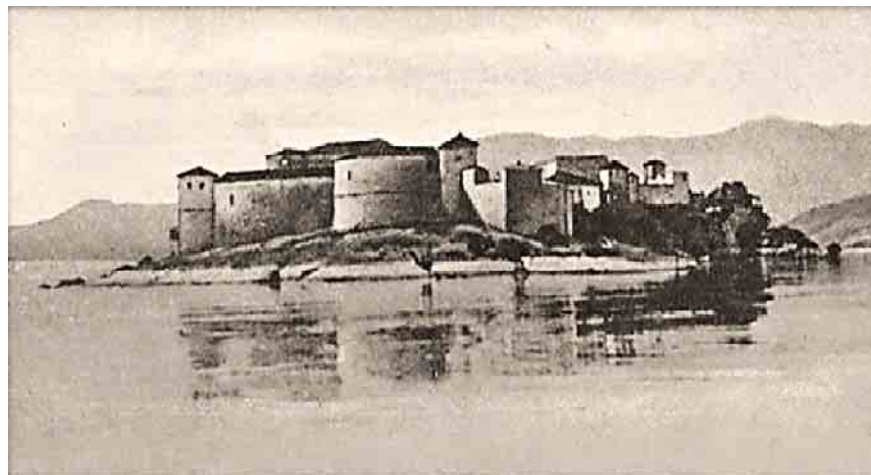
Nije poznato da li je u vrijeme osnivanja manastira bilo nekog naselja na Vranjini. Risto Kovijanić kaže da “u srednjovjekovnim spomenicima nema naselja sa takvim imenom“ (“Pomeni crnogorskih plemena“, 1974, 51).

To u svakom slučaju nije ono mjesto “Vuranie“ koje se pominje u Ljetopisu popa Dukljanina, jer su komentatori tog spisa davno zaključili da se toponim “Vuranie“ odnosi na Vranj - Vranjina bi u latiniziranom obliku glasilo “Vuranina“.

Andrija Jovičević za Vranjinu piše da se “nigdje ne veli da je to mjesto bilo naseljeno, jer u stvari i nije bilo tu nikakva naselja, niti je ko tu živio, osim kaluđer. Naselje je tu učinjeno u skorašnje vrijeme“ (“Riječka nahija“, 22).

Ostrvo Vranjina se proteže u dužini od nepuna dva kilometra. Prepoznaje se lako iz velike daljine po Malom i Veljem vrhu. Potpuno je ogoljeno, a strane su strme i obrasle pelinom. Jovičević piše 1911. godine da je ovo ostrvo “izgleda bilo vrlo gorovito, a okolina takođe puna šume“ (“Riječka nahija“, 158).

Crnogorci su zauzeli Vranjinu i Lesendro u Njegoševo doba

Selo je niklo na osojnoj, zapadnoj strani ostrva, dok se manastir nalazi na suprotnom kraju, gdje se Morača uliva u jezero. Prvi naseljenici su se naselili u malom polukružnom zalivu, zaklonjenom od sjevernog vjehtra. “Ovdje nema nikako komaraca, dok ih po ostalim

U priobalnim selia građene su odbrambene kule

dijelovima i stranama oko Vranjine ima mnogo - na manastiru su vrlo dosadni“, kaže Jovičević (“Riječka nahija“, 56). U selu je postojao samo jedan izvor iznad gornjih kuća, po imenu Vodica, “koji ljeti presuši ili dođe na tanko te ne može da podmiri potrebu seosku“. Zbog toga je stanovništvo moralo da se služi izvorima na sjeveroistočnoj i istočnoj strani ostr-

va - Žukvicom, Studencem na Bakinim tiglama, Veljem Studencem ispod manastira i Malim Studencem, na potezu od manastira prema selu.

Otimanje o jezero

Crnogorci su zauzeli Vranjinu i Lesendro u Njegoševo doba. Tome su prethodili krupni događaji i značajna promjena

situacije na jezeru. Turci su na zetskoj strani Blata, u mjestu Pijeske, oko 1820. iznenadili i posjekli trideset čobana iz crmničkih sela, koji su tu bili prevezli stoku čunovima na ispašu. Gornjoseočani su uzvratili napadom na malisorske glavare u blizini Hotskog blata, koji su putovali u Skadar - posječeno je oko dvadesetak ljudi. Ceklinjani su tih godina već uveliko četovali po jezeru, ploveći po noći prema Krajini i Hotskom humu i vraćajući se izjutra. Napadali su sela i otimali stoku, čunove i lađe. Zbog toga su po krajinskim priobalnim selima počele da niču odbrambene kule - Andrija Jovičević navodi da ih je bilo 10-12. Ceklinjani su zauzeli Žabljak 1835. godine, nakon čega su izveli i napad na turski šanac na rijeci Zetici, gdje se nalazio važan turski pristan. Upali su 1839. čamcima duboko u tursku teritoriju i pobili poveću grupu "biranijeh glavara" koji su išli kod paše u Skadar na vijećanje ("Zeta i Lješkopolje - Skadarsko jezero", 309). Turci su uzvratili u septembru 1840. kada je došlo do iznenadnog udara na selo Salkovinu pod Žabljakom. Napad je izveo podgorički muselim Mehmed-spahija Lekić sa albanskim prvakom Hasan-begom i spuškim kapetanom Mehmed-agom Mećikukićem. Nastala je ogorčena bitka prsa u prsa, u kojoj su protivnici otimali puške jedni drugima. Ceklinjani su u tom boju pokazali veliko herojstvo a Turci imali znatne gubitke - među ranjenima je bio i spuški kapetan. Njegoš je u Biljardi kao trofej sa Salkovine čuvao jedan oteti barjak i džeferdar savijene cijevi.

Oteti barjak i džeferdar savijene cijevi

Poslije te bitke vladika je sa nekoliko senatora došao na ostrva Vranjinu i Lesendro. Bio je to otvoreni izazov skadarskim vlastima (Istorija Crne Gore IV, Tom I, Podgorica, 2004, 248-249).

Andrija Jovičević piše da je ceklinsko četovanje "bilo dosadilo Turskoj jer im Ceklinjani odvožahu lađe s pristana, plijenjahu stoku, ubijahu ih, kuće im lomljahu i paljahu i slobodan im put i život oduzimahu" ("Zeta i Lješkopolje - Skadarsko jezero", 305). Krajinsko selo Štitare "su tako zaplašili bili, da su tražili vjeru i obećali se mitropolitu Petru II davati arač, samo da ih Ceklinjani ne diraju. Taj su arač davali za dvije-tri godine, dokle Turci prijevarno osvojiše Lesendro i Vranjinu, a tada odrekoliše davanje, jer se osjećahu slobodniji i zaštićeni turskom stražom na ovijem tvrđavama. Do tada Štitari donošahu arač na Rijeku, a Ceklinjani ga nošahu vladici" (isto, 308).

Desant na Lesendro

Risto Kovijanić piše da je Njegoš na Lesendru i Vranjini "sagradio po jednu odbrambenu kulu" ("Pomeni crnogorskih plemena...", 51). Nije najjasnije da li je pritom na Lesendru obnovio neku razrušenu kulu ili je izgradio novi objekat, ali se to dogodilo neposredno pred prepad 16. septembra 1843. godine, kada su oba ostrva pala u turske ruke.

Na Lesendru je do tog momenta boravilo od dvadeset do trideset naoružanih Crnogoraca, dok ih je na Vranjini, zavisno od prilika, bilo dvjestatrista. Nevolje su počele kada je na scenu stupio novi skadarski vezir, Osman-paša Skopljak. Ovaj energični čovjek, natprosječne inteligencije je odmah uvidio da Vranjina i Lesendro igraju dominantnu poziciju u tom dijelu jezera i da su vrlo podesni za kontrolu plovidbe i suzbijanje ceklinskih upada na istočni dio jezera. Ocijenio je, takođe, da bi osvajanjem ta dva ostrva nanio snažan udar Njegošu, čime bi izazvao krizu u Crnoj Gori. Zbog toga je počeo da razrađuje plan za njihovo osvajanje ubrzo po dolasku na čelo Skadarskog pašaluka 1843. godine (Istorija Crne Gore IV, 261).

Radilo se zapravo o zaštiti samog Skadra i goručkoj potrebi da se prva linija odbrane postavi još kod Lesendra i Vranjine - sa čime i počinje pripovijest o nastanku izreke "Izgore ka' vladika za Lesendrom". Dakle, sve je započelo invazijom na Lesendro i Vranjinu krajem ljeta 1843. godine. Skadarski vezir je preduzeo napad na ta ostrva u momentu dok je vladika

Petar II Petrović Njegoš
rad Anastasa Jovanovića, 1851
foto: avantartmagazin.com

sa dijelom crnogorske vojske boravio u okolini Grahova. Radilo se o desantu, izvedenom sa 15 većih lađa naoružanim topovima većeg kalibra, koje je pratilo više od četrdeset transportnih plovila. Po Njegoševim riječima, turske snage su brojale oko 10.000-12.000 ljudi. Osman-pašina flotila je imala i zadatak da spriječi Crnogorce s obale da priskoče u pomoć opkoljenim Crnogorcima na ostrvima.

“Crnogorci odbijaju turski napad na selo, crtež K. M, gravura Bojarski

Crnogorska posada na Lesendru je izginula do jednoga, kaže B. Pavićević (Istorija Crne Gore IV, 262). Andrija Jovićević kaže da su neki pobijeni, a nekolicina zarobljeni i odvedeni u Skadar. Branioци Vranjine su pružali otpor punih 12 časova, ali su u toku noći napustili položaje i lakim lađama uspjeli da se provuku kroz

tursku flotilu. Iskricali su se u dijelu prema Dodošima koji je kontrolisala crnogorska vojska. Međutim, tu su dočekani s velikim pogrdama zbog toga što nijesu ostali na Vranjini i svi izginuli (Istorija Crne Gore IV, 262). Osman-pašine trupe su se nakon toga zaputile ka Dodošima. Ali, skadarski vezir je odustao od te za-

misli kada je saznao da se tamo nalazi oko hiljadu crnogorskih ratnika. Odmah zatim počeo je da gradi moderno utvrđenje na Lesendru, u kojem je smjestio 500 vojnika, opremljenih topovima.

Njegoš se u pismu Osman-paši iz aprila 1844. godine osvrnuo na zauzimanje i paljenje Vranjine: “A ti, kako ču da mene doma nije, preko mira opali one 20 ribarskih kućah u Vranjinu i namjesti oko nje lađe i topove carske, uhvati 10-15 staracah i bogaljah na nju, te ih i danas mukama mučiš” (Petar A. Lavrov, “Petar II Petrović Njegoš, vladika crnogorski, i njegova književna djelatnost“, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, 165). Rade Turov Plamenac pripovijeda o ovim događajima u svojim memoarima. Govoreći o uzroku Njegoševe smrti, pominje da je vladika “dobio tu bolijest na sebe od tuge, što nije mogao povratit Lesendro i Vranjinu koje mu bjehu osvojili Turci godine 1843. pa ih on ne moga povratit ni bojem ni diplomatskim putem, a sa obojema je pokušava koliko je gođ mogao. Govoraše se i to da je najžalosniji bio što su ga vješto prevarili Ali-paša Rizvanbegović, vezir hercegovački, i Osman paša Skopljak, vezir skenderinski, što je Ali-paša podiga vojsku na Grahovo te sa tim izazva Vladiku Rada te je on pozva svu crnogorsku vojsku na Grahovo protivu Ali-paše, te sa tim okolinu Lesendra i Vranjine ostavio praznu bez vojske, te tako oslobodio Osman-paši položaj te je moga osvojit od Crne Gore bez velike teškoće i bez straha Lesendro i Vranjinu“ (“Memoari“, CID, Podgorica, 1997, 39-40).

via vita VI

Via Vita, ili u prevodu Put je život, je moto graditelja puteva na svim meridijanima. U ove dvije riječi je kazano sve. Put je život. Putevi su opredjeljivali razvoj mnogih gradova i država. I obrnuto. Putevi su opredjeljivali i istorijske tokove i uticali na istoriju mnogih država, pa čak i kontinenata.

Tako je bilo i na području sadašnje Crne Gore. Od starih rimskih cesta do najavljenog autoputa. Planirana izgradnja autoputa od Bara do Boljara je, zapravo, povod pisanja ovog članka. Povod i prilika da se, u par nastavaka, napravi kratak hronološki pregled izgradnje puteva u Crnoj Gori, uz podsjećanje na prve puteve koje je čovjek sagradio. Uz napomenu da ovo nije istorijski članak, niti rezultat nekog istorijskog istraživanja i proučavanja. Ovo je samo novinarski tekst nastao kao proizvod novinarske radoznalosti.

Izgradnja Jadranske magistrale

Jadranski put (međunarodna oznaka M-2), poznatiji pod imenom Jadranska magistrala je, i danas, najznačajnija saobraćajnica u Crnoj Gori. Predstavlja kičmu putne mreže Crne Gore jer se sa njime ukrštaju ili od njega odvajaju svi najvažniji magistralni i veći dio regionalnih puteva u Crnoj Gori. Njime se Crna Gora uključila u

savremenu putnu mrežu Jugoslavije, a posredstvom Jadranskog puta i u međunarodnu - evropsku putnu mrežu. Izgradnja Jadranskog puta je predstavljala jedan od najznačajnijih infrastrukturnih projekata tadašnje Jugoslavije. Postojeća putna mreža duž jadranske obale nije mogla da zadovolji ni tadašnje, još manje razvojne potrebe priobalnog područja i njegove

ARCHIVE – Via Vita

The sixth sequel of the column Archive that deals with chronological overview of road construction in Montenegro, tells the story about the Adriatic road (international designation M2), known as the Adriatic Highway and still the most important road in the country. It is the backbone of Montenegrin road network for all the major roads and majority of regional roads in Montenegro intersect it or branch off from it.

The construction of the Adriatic Highway began in early 60s based on investment program which came into force on 1st of January 1962. But in 1953 in Montenegro began the construction of road Bioče - Platije, Virpazar – Petrovac and Golubovci – Vranjina which later became a part of the Adriatic Highway. The construction of 358.64 kilometer of the road lasted 20 years.

turističke valorizacije. Izgradnja jedne takve saobraćajnice predstavlja skup, tehnički i tehnološki veoma zahtjevan, obiman i vremenski dug poduhvat. Takav poduhvat nije mogla samostalno da realizuje ni jedna od tadašnjih jugoslovenskih republika. Zato su, 1958. godine, direkcije za saobraćaj Crne Gore, Hrvatske, Srbije i Makedonije, zajednički i pod patronatom Federacije, pristupile izradi investicionog programa za izgradnju Jadranskog puta. Tražeći najoptimalnija rješenja, program je rađen dva puta i konačno stupio na snagu prvog januara 1962. godine. Izgradnju primorskog dijela Jadranskog puta kroz Crnu Goru je finansirala Federacija u iznosu od 85% i Crna Gora 15%. Značajan dio ovih sredstava je obezbijeđen zajmom Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Za kontinentalni dio Jadranskog puta urađeno je više programa: prvi je urađen 1957, drugi 1961. sa dopunama iz 1963, i treći program u toku 1964. godine. Finasiranje završetka izgradnje kontinentalnog dijela je riješeno tako što je 1966. godine donesen "Zakon o učešću federacije u finasiranju investicionih radova za dovršenje izgradnje kontinentalnog dijela Jadranskog puta". Zakonom je predviđeno da u dovršenju izgradnje ovog dijela puta, dionice Bioče - Kolašin i Ribarvine - granica sa SR Srbijom, Federacija učestvuje sa 85% predviđene vrijednosti radova. Učešće Federacije je utvrđeno u apsolutnom iznosu, što

je značilo da Crna Gora obezbijedi učešće od preostalih 15% i sve troškove eventualnih prekoračenja predviđene vrijednosti radova. Crna Gora, 12. novembra 1966. godine donosi svoj zakon o dovršenju izgradnje preostalih dionica i obezbjeđenju pripadajućeg dijela sredstava u iznosu od 15% predračunske vrijednosti. Ukupna predračunska vrijednost za dovršenje pomenutih dionica je iznosila 330,28 miliona tadašnjih dinara, od čega je Crna Gora bila dužna da obezbijedi 54,54 miliona. Zakonom je propisana obaveza da se ovi radovi moraju završiti do 31. decembra 1970. godine. Zakonom je propisano da će sredstva za eventualno prekoračenje predračunske vrijednosti, kao i sredstva za eventualne naknadne i nepredviđene radove obezbijediti Republika. Svoje učešće u finansiranju izgradnje Jadranskog puta Crna Gora je obezbjeđivala iz sredstava Fonda Federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika. Veličina i značaj ovog investicionog poduhvata (projektovana dužina Jadranske magistrale na teritoriji Crne Gore iznosila je 381,8 km) i visina sredstava koja je trebalo obezbijediti za njegovo ostvarenje zahtijevali su krajnje odgovoran, visoko stručan i racionalan pristup izboru najboljih rješenja. Da bi se shvatila složenost ovog zadatka treba imati u vidu da kontinentalni dio ovog puta savladava nekoliko planinskih prevoja: Paštro-

vačka Gora, Crkvine, Krstac... zatim kanjone rijeke Morače, Tare, Lima i Ibra i da je osamdeset procenata puta izgrađeno kroz bespuće.

Iako je izgradnja Jadranskog puta počela početkom šezdesetih godina, na osnovu investicionog programa koji je stupio na snagu prvog januara 1962. godine, kao početak izgradnje magistrale na teritoriji Crne Gore se računa 1953. godina. Zapravo, tada je počela izgradnja puta Bioče - Platije, Virpazar - Petrovac i Golubovci - Vranjina, koji su kasnije postali dio Jadranskog puta. Put je građen 20 godina. Izgrađeno je 358,64 km magistrale. Smanjenje dužine puta u odnosu na prethodno projektovanu (381,8 km) je ostvareno izmjenom projekta na nekim dionicama.

Izgradnja primorskog dijela Jadranskog puta

Primorski dio magistrale, sa priključcima za Kotor i Bar je građen od 1964. do 1967. godine. U 1965. godini su završene dionice Zelenika - Kamenari, Lepetane - Radanovići - Budva - Petrovac. Iste godine je završena i dionica Petrovac - Sutomore - Bar. Dionica Debeli brijeg - Zelenika je završena 1966. godine, a dionica Kamenari - Risan - Kotor 1967. godine.

Za projektovanje primorskog dijela Jadranskog puta kroz Crnu Goru angažovani su: Inžinjersko projektni zavod (IPZ) iz Zagreba, "Trasa" iz Beograda, "Traser" iz Sarajeva, Direkcija za iz-

gradnju Jadranskog puta, Preduzeće za projektovanje iz Titograda, OGP "Titograd", "Projekt niske zgradbe" iz Ljubljane... Ključni izvođači radova na ovom putnom pravcu su bili: OGP "Titograd", GP "Crna Gora" iz Nikšića, GP "Planum" iz Zemuna, GP "Ratko Mitrović" iz Beograda, GP "Asfalt" iz Rijeke. Nadzor nad izgradnjom ovih dionica i kontrola kvaliteta je povjerenjena Preduzeću za puteve iz Titograda, Direkciji za izgradnju Jadranskog puta, "Kosovo - projektu" iz Beograda i Zavodu za ispitivanje građevinskog materijala iz Nikšića.

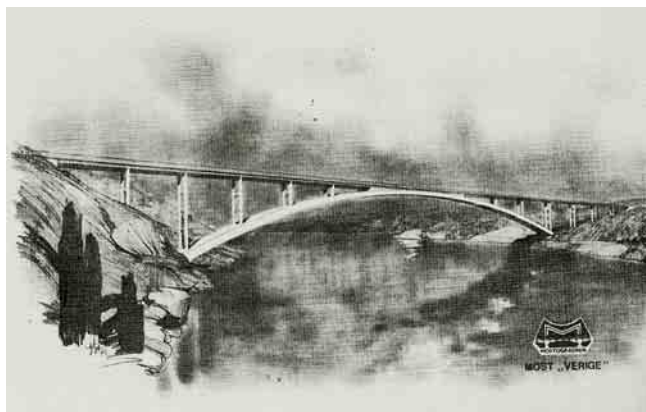
Kamenari, foto: autobusi.net

Ovaj putni pravac je, ipak, još uvijek nedovršen jer nije urađen most koji bi premostio Bokokotorski zaliv. Tako da se i danas, nakon 50 godina, saobraćaj odvija obilaznicom oko zaliva ili trajektom Kamenari - Lepetane. Uporedo sa izgradnjom magistrale urađen je jedan krak puta Kamenari - Risan - Kotor,

dužine 29 kilometara, širine asfaltnog kolovoza 6m. Stari put Kotor - Prčanj - Lepetane u dužini od 12 kilometara je ostao sa širinom kolovoza od 4,5m. Ovaj problem je djelimično ublažen izgradnjom puta Kotor - Trojice - Radanovići koji je završen 1967. godine. Kasnije se pristupilo izgradnji tunela "Vrmac", u dužini od 1.637 m. Tunel je građen u fazama. Probijen je i djelimično urađen 1991. godine, kada je i počelo njegovo korišćenje. Ko-

ću Verige, napravi most kojim bi se premostio zaliv i obezbijedio kontinuitet Jadranskog puta na potezu Herceg Novi - Tivat. Eliminirala bi se potreba korišćenja trajekta Kamenari - Lepetane, koji veoma često, kada je veće nevrijeme i tokom turističke sezone, predstavlja "usko grlo" na ovom sa-

obraćajnom koridoru. Urađeno je i idejno rješenje sa jednim armirano betonskim lučnim rasponom od 365 metara i ukupnom dužinom mosta 592 metra. Idejno rješenje je ponudila GP "Mostogradnja", a autor idejnog i tehničkog rješenja je bio prof. Ilija Stojadinović, poznat kao projektant najvećih mostova u poratnoj Jugoslaviji.

Idejno rješenje mosta "Verige" rad profesora Ilije Stojadinovića

načno je završen 2007. godine. U vrijeme izgradnje Jadranskog puta pravljene su planovi da se na najužem dijelu zaliva, u tjesnacu

Sticajem raznih okolnosti, prije svega zbog nedostatka novca, ovaj projekat nije realizovan. Mnogo kasnije, početkom ovog vijeka, izgradnja mosta preko Bokokotorskog zaliva je ponovo aktuelizovana. Ovoga puta na dijelu između rta Opatovo i rta Sveta Nedelja. Ponuđeno je rješenje mosta na pilonima, dužine 960 metara. Na odlaganje donošenja odluke o izgradnji mosta, pored nedostatka povoljnih izvora finansiranja, u velikoj mjeri utiču i brojne dileme, kao na primjer koliko će most uticati na pejzaž zaliva, koja visina mosta je potrebna da bi u zaliv mogli da uplovljavaju i najveći kruzeri a da

je izgradnja tehnički i ekonomski prihvatljiva... Ima i ideja da se umjesto mosta gradi tunel ispod zaliva. Kad se sve okolnosti imaju u vidu izgradnja ovog mosta će morati da sačeka neka bolja vremena - bar do vremena izgradnje Jadransko - Jonskog puta.

Izgradnja kontinentalnog dijela Jadranskog puta

Kontinentalni dio Jadranskog puta, u dužini od 254 kilometra je građen dvadeset godina. Put su projektovale: Inženjersko projektni zavod (IPZ) iz Zagreba, "Trasa" iz Beograda, "Traser" iz Sarajeva, Direkcija za izgradnju Jadranskog puta, Preduzeće za projektovanje iz Titograda, OGP "Titograd", GP "Mostogradnja"... Za izgradnju ovog putnog pravca su angažovani: Inženjerijske jedinice JNA, OGP "Titograd", "Slovenija ceste" iz Ljubljane, GP "Crna Gora" i "Svjetlost" iz Nikšića, GP "Planum" iz Zemuna, GP "Ratko Mitrović", GP "Partizanski put", GP "Tunelogradnja", GP "Ivan Milutinović", GP "Žegrap", GP "Mostogradnja" iz Beograda, GP "Hercegovina" iz Mostara, "Granit" iz Skoplja, "Vladimir Gortan" iz Zagreba... Na izgradnji dijela puta Kolašin - Mojkovac - Ribarevine angažovane su i omladinske radne brigade. Nadzor nad izgradnjom Jadranskog puta i kontrola kvaliteta je povjerena Direkciji za puteve Crne Gore, Preduzeću za puteve iz Titograda, Direkciji za izgradnju Jadranskog puta, "Kosovo - projektu" iz Beograda, Zavodu za ispitivanje građevinskog materijala iz

Nikšića, Građevinsko tehničkoj školi iz Titograda, Institutu Građevinskog fakulteta iz Beograda...

U kontinentalnom dijelu Jadranskog puta prvo je završena dionica Petrovac - Virpazar - Titograd u dužini od 54 km. Izgradnja ovog puta preko prevoja Paštrovačka gora, je počela 1953. godine. Put je završen i predat na upotrebu 13. jula 1961. godine.

Jadranski put i Pruga Beograd - Bar između Virpazara i Vranjine
foto: panoramio.com

Istovremeno je građena i najteža dionica Jadranskog puta: Bioče - Manastir Morača - Kolašin, duga 57,24 km. Ovo je bez sumnje bila najteža dionica, ne samo u Crnoj Gori već na čitavom Jadranskom putu od Kopra do Skoplja. Put je probijen kroz kanjon Platije i Subadanj. Tri puta je trebalo premostiti rijeku Moraču na mjestima Pjenavac, Krivi Vir i Grla, a zatim

savladati obronke Mioske, Bijele stijene i prevoj Crkvine na oko 1000 m nadmorske visine. Put su gradile Inženjerijske jedinice Jugoslovenske narodne armije, kojima su se kasnije pridružili OGP "Titograd", "Mostogradnja" iz Beograda (završetak izgradnje mostova "Pjenavac" i "Grla") i "Slovenija ceste" iz Ljubljane na izradi gornjeg stroja. Polovinom pedesetih godina prošlog vijeka, kada je građen ovaj putni pravac,

Crna Gora nije imala građevinsku mehanizaciju i opremu za građenje puteva i probijanje tunela. Radilo se ručno. Kako na otvorenoj trasi tako i u tunelima i usjecima. Razlika je bila samo

u tome što su se na otvorenoj trasi radnici, prilikom bušenja i miniranja stijena, vezivali i visili na konopcima.

Kanjon Platije - najteža i najsurovija dionica na Jadranskom putu
foto: oldtajmeri.rs

Odsustvo mehanizacije i specifičnost terena su zahtijevali i angažovanje velikog broja radnika. Pored pripadnika inženjerijskih jedinica (starješine i vojnici na odsluženju vojnog roka) angažovan je i veliki broj civila - radnika svih profila. Najviše ih je bilo iz okolnih moračkih i rovačkih sela, zatim sa sjevera Crne Gore, ali i iz drugih krajeva Jugoslavije. Primjera radi, kamene potporne zidove su radili zidari iz Dalmacije. Bilo je i inženjera i tehničara koji su služeći vojni rok na ovom putu imali svoje vatreno krštenje. Tako je i ugledni makedonski inženjer, konstruktor više velikih mostova i nekadašnji direktor građevinskog preduzeća "Ilinden" iz Skoplja, Cvetan Tanevski, na odsluženju redovnog vojnog roka u Manastiru Morača, svoja prva iskustva sticao na izgradnji mosta "Grlo".

Nesreća na izgradnji mosta Pjenavac

Izuzetno složeni uslovi za rad, nedovoljna obučenaost i neiskusnost dijela radnika, neposjedovanje odgovarajuće zaštitne i opreme za rad su imali veoma teške posljedice. Bilo je mnogo povrijeđenih, mnogi su ostali invalidi i, što je najteže - izgubljeno je mnogo života. Najteža nesreća se desila na mostu "Pjenavac" 26. maja 1962. godine. Prilikom betoniranja tjemena lukova popustila je velika drvena lepezasta skela i most se srušio. Krajnji bilans je bio 26 poginulih.

Žrtve su, najvećim dijelom, radnici iz okolnih sela, iz okoline Kolašina i Bijelog Polja, zatim nekoliko oficira, među kojima i komandant garnizona

Most "Pjenavac" snimljen neposredno prije i nakon rušenja snimio M. Pešić, foto: slobodnarijec.me

potpukovnik Milika Krkeljić. Po nekim izvorima ovo je najteža nesreća koje se ikada desila na jugoslovenskim gradilištima.

Radove na izgradnji ovog mosta, koji je projektovao Institut Građevinskog fakulteta u Beogradu, je nastavila GP "Mostogradnja" iz Beograda. Radovima je rukovodio inženjer Stanko

Šram. Most, dužine 234 metra je završen 1965. godine.

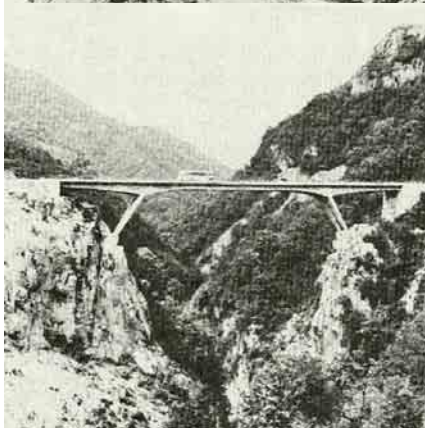
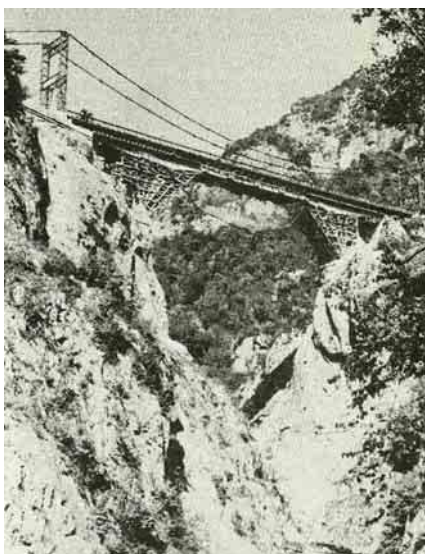
"Mostogradnja" je uporedo sa "Pjenavcem" završila i ranije zapo-

četi most "Grlo", takođe preko kanjona Morače, na nekih tri kilometra od Manastira Morača u pravcu Kolašina. Projektant mosta je Hristivoje Erić i mnogi ga smatraju najljepšim mostom na Jadranskom putu. Završen je i pušten u saobraćaj 1963. godine.

Dionica Kolašin - Mojkovac - Ribarevina (sa krakom za Bijelo Polje), duga 49 kilometara, građena je 1964. i 1965. godine. Pored građevinske ope-

rativne na izgradnji ove dionice su angažovane i omladinske radne brigade. Dionica Ribarevine - Ivangrad (sa mostom preko Lima) je građena od 1966. do 1968. Dio magistrale Ivangrad - Rožaje (sa tunelom Lokve) je građen od 1967. do 1970, a dio Rožaje - Bać (granica sa Srbijom) od 1968. do 1971.

Most "Grlo" u vrijeme izgradnje i nakon puštanja u saobraćaj

102 mosta i 56 tunela

Na dijelu Jadranskog puta kroz Crnu Goru izgrađena su 102 mosta, ukupne dužine 6.230 metara i 56 tunela ukupne dužine 6.285 metara. Najduži most je preko rijeke Lima u Ivangradu, a najduži tunel "Lokve" na dionici Ivangrad - Rožaje. "Limski most" u Ivangradu je izgradilo OGP "Titograd" prema projektu projektantskog biroa preduzeća "Traser" iz Sarajeva. Uku-

pnja dužina mosta je 242 m, a širina 10,60 m (sedam metara širina kolovoza i dvije pješačke staze od po 1,8 m). Završen je 1968. godine. Jedan je od najdužih mostova u Crnoj Gori. Preko rijeke Lim je izgrađen i most Ribarevine, dug 95 metara. Most je, prema projektu Instituta Građevinskog fakulteta u Beogradu, izgradilo OGP "Titograd". Most je kasnije rekonstruisan i proširen. Projekat rekonstrukcije je uradio Republički zavod za urbanizam i projektovanje iz Titograda, a radove na rekonstrukciji Preduzeće za puteve, takođe iz Titograda.

Most "Ibar I", na dijelu puta Rožaje - Mitrovica, dug 80 metara je završen 1970. godine. Prema projektu Republičkog zavoda za urbanizam i projektovanje, most je izvelo OGP "Titograd". Rukovodilac radova je bio Vladimir Ivanov, građevinski tehničar. Na ovom putnom pravcu su i mostovi "Ibar II" dug 170 m koji je 1969. godine završila "Mostogradnja", koja je 1970. godine izgradila i most "Njeguška Rijeka" dug 101 metar. Značajan je i vijadukt "Bački most" ukupne dužine 114 metara koji je po projektu OGP "Titograd" 1970. godine izvelo GP "Granit" iz Skoplja. Najduži tunel u kontinentalnom dijelu Jadranskog puta kroz Crnu Goru je tunel "Lokve" koji je građen od maja 1968. do pred kraj 1970. Njegovom projektovanju i izgradnji su prethodila brojna istraživanja i analize više varijantnih rješenja. Inženjersko geološka istraživanja su obuhvatala izvođenje 39

istražnih šahti koje je izvela Režijska grupa Direkcije za izgradnju Jadranskog puta. "Kosovoprojekt" iz Beograda je bio izvođač istražnih bušotina, dubine 130,3, 170 i 130,8 m, koje su dosezale od 21 do 34m ispod kote budućeg kolovoza tunela. Istraživanja su ukazala na nepovoljan geološki sastav terena (glinovito - laporoviti škriljci i glinoviti peščari, koji se uglavnom smjenjuju) o čemu je trebalo voditi računa kod projektovanja i probijanja tunela: "Sa inženjerijsko-geološkog aspekta stijenske mase duž tunela mogu se uvrstiti u relativno meke stijene koje se odmah nakon izbijanja profila tunela moraju obložiti, a do oblaganja držati podgrađom". Na osnovu izvršenih istraživanja i analize varijantnih rješenja projektovan je tunel dužine 1.102 m ispod prevoja Lokve, čija je maksimalna kota 1.470 mnm. Projektovana širina kolovoza u tunelu je sedam metara, sa obostranim pješačkim stazama od po jedan metar. Najviša kota u tunelu, na 180 metara od ulaznog portala je 1.335,79 mnm. Glavni projekat tunela je izradio Zavod za studije i projektovanje puteva i mostova "Trasa" iz Beograda. Iskop tunelskog profila je vršen sa obje strane. Na probijanju 972 metra tunela primijenjena je modifikacija "Kuncova" metoda. Po Belgijskoj metodi je probijeno 80 metara tunela od ulaznog portala, a 63 metra od izlaznog portala je bušeno po Njemačkoj metodi. Probijanjem tunela su se potvrdile date prognoze geološkog sastava

pogled 13

Journal of
the Engineers Chamber of Montenegro

Year 5 / No. 13

JULY 2015

pogled@ikcg.co.me

Publisher:

Engineers Chamber of Montenegro

For the Publisher:

Prof. Branislav Glavatović, PhD

Editorial Board:

President:

Ljubo Dušanov Stjepčević, architect

Members:

Boris Ilijanić, grad.eng.arch., PhD, Assistant Professor

Željka Radovanović, grad.civ.eng., PhD, Assistant Professor

Prof. Miodrag Bulatović, grad.mech.eng., PhD

Ratko Vujović, grad.el.eng.

Prof. Branislav Glavatović, grad.eng.geol., PhD

Editor:

Jelena Tatar

Graphic design:

Nikola Latković

Print:

„Grafo Group“ Podgorica

Circulation:

1000

Cover photo:
An example of illegal construction
along Montenegrin coastline
author: Luka Zeković

INŽENJERSKA
KOMORA
CRNE GORE

